

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

Jizzax politexnika instituti

“O'zbekiston tarixi va ijtimoiy fanlar”
kafedrası

F A L S A F A

fanidan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish
yuzasidan **institutning 1 kurs bakalavr** bosqichining
barcha yo'nalishlari uchun

USLUBIY KO'RSATMA

JIZZAX - 2019

Uslubiy ko'rsatma O'zbekiston Respublikasi OO'MTV tomonidan tasdiqlangan na'munaviy dasturi asosida tuzilgan.

Tuzuvchilar:

P.Qulmatov	JizPI "O'zbekiston tarixi va ijtimoiy fanlar" kafedrasini dotsenti
Q.Razzoqov	JizPI "O'zbekiston tarixi va ijtimoiy fanlar" kafedrasini assistenti

Uslubiy ko'rsatma "O'zbekiston tarixi va ijtimoiy fanlar" kafedrasining 2019 yil "26" avgustdagi "1"-son yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

dots.Qulmatov P.M.

Uslubiy ko'rsatma "Avtotransport" fakultet kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2019 yil "27" avgustdagi "1"-sonli bayonnoma).

Kirish

Mustaqillikning taraqqiyot yo'li mamlakatimizda fan rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Fanning barcha sohalaridagi kabi falsafada tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Zero, eng qadimiy rivojlanish tarixiga ega bo'lgan falsafa o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, nafaqat anglash, balki ularga munosabat bildirishni shakllantiradi. Modomiki shunday ekan, bugungi kunda falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni falsafiy dunyoqarash, zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz¹.

Bundan tashqari, falsafiy tafakkurning ijtimoiy-siyosiy asoslari har qanday jamiyat xalqining ijtimoiy ongini o'zgartirishga, uning pirovard maqsadlariga xizmat qilishga qaratilgan.

Insoniyat yaratgan ma'naviy boyliklar orasida falsafa ilmida to'plangan hikmatlar xazinasini, atoqli faylasuflar merosi, ularning asarlarida muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk donishmandlari o'z yurti va xalqining tafakkuri, ruhiyati hamda orzu- intilishlarini falsafiy ta'limotlarida ifoda etganlar, jamiyat farovonligi va millat ravnaqi uchun xizmat qilgan yuksak g'oyalarni o'rta tashlaganlar.

Insoniyat yaratgan ma'naviy boyliklar orasida falsafa ilmida to'plangan hikmatlar xazinasini, atoqli faylasuflar merosi, ularning asarlarida muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk donishmandlari o'z yurti va xalqining tafakkuri, ruhiyati hamda orzu- intilishlarini falsafiy ta'limotlarida ifoda etganlar, jamiyat farovonligi va millat ravnaqi uchun xizmat qilgan yuksak g'oyalarni o'rta tashlaganlar. Xalqni buyuk maqsadlar sari etaklovchi bu g'oyalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida falsafiy bilimlar katta ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat azal- azaldan olam va odam nima, ular qanday paydo bo'lgan., voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o'zgaradi va taraqqiy etadi, degan savollarga javob izlaydi. Umrning mazmuni nimadan iborat, avlodlar ortidan avlodlar kelib- ketaverishida qanday ma'no bor kabi masalalar barchani o'yantiradi. Falsafa ana shunday masalalar bilan shug'ullanadi. U nihoyatda qadimiy Fan. Olam va odamlar o'rtasidagi munosabatlar, inson qadri va umrining mazmuni, dunyodagi o'zgarishlar, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik hamda taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari falsafaning asosiy mavzulari hisoblanadi.

Shu jihatdan olganda falsafa fanini o'rganish talabi. Talabalar bu fanni faqat ma'ruza orqali emas, balki o'zlari mustaqil holda seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish jarayonida ham o'rganishlari zarur bo'ladi. Shuning uchun ushbu uslubiy ko'rsatmani oliy o'quv yurtining bakalavrlari uchun tayyorlab, falsafa fanidan seminar mashg'ulotlarida nimaga asosiy e'tiborni qaratishlari zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Gap shundaki, falsafaning asosiy vazifasi- inson ongida sog'lom aqlga mos dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunday dunyoqarash biror- bir g'oyani zo'rlab singdirish yoki quruq yod oldirish emas, balki ishontirish, xilma- xil fikrlarni o'rta tashlash, muhokama qilish, zarur tushuncha, tamoyillarni aniqlash jarayonida shakllanadi va rivojlanadi.

Shuning uchun talabalarni seminarga tayyorgarlik jarayonida asosiy adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmalarini ham shakllantirish zarur bo'ladi.

¹ Sh.M.Mirziyoev "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". T- "O'zbekiston" nashriyoti 2016 yil 14 bet

Kunduzgi bo`lim I kurs talabalari uchun “Falsafa” fanidan ma'ruza, amaliy mashg`ulot va mustaqil ta'lim mavzulari

№	Mavzular nomi	Auditoriya soatlari			Mustaqil ta'lim	Jami
		jami	shu jumladan:			
			ma'ruza	amaliy (seminar)		
1	Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli	4	2	2	2	6
2	Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi	4	2	2	4	8
3	Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G'arb falsafasi	4	2	2	4	8
4	Borliq – falsafa kategoriyasi	4	2	2	4	8
5	Bilish nazariyasi, yo'nalishlari va asosiy muammolari	4	2	2	4	8
6	Falsafaning metod, qonun va kategoriyalari	4	2	2	4	8
7	Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma'naviy qadriyatlarini. Jamiyat va tarix falsafasi	4	2	2	4	8
8	Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi)	4	2	2	2	6
9	Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlari	4	2	2	2	6
10	Mantiq ilmining predmeti, asosiy qonunlari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida	4	2	2	4	8
11	Mulohaza. Xulosa chiqarish	4	2	2	4	8
12	Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari	4	2	2	2	6
13	Etika: “Etika” fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati	4	2	2	4	8
14	Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'рни	4	2	2	2	6
15	Axloqiy madaniyat va qadriyatlar	4	2	2	2	6
16	Estetika: Estetikaning predmeti, maqsadi va vazifalari	4	2	2	4	8
17	Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi	4	2	2	2	6
18	Estetikaning zamonaviy muammolari	4	2	2	2	6
Jami		72	36	36	56	128

“Falsafa” fani bo‘yicha ma’ruza mashg‘ulotlarining kalendar tematik rejasi

№	Ma’ruza mavzulari	Soat
1-mavzu. Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli		
1.	Falsafa atamasining kelib chiqishi. Falsafaning predmeti	2
2.	Dunyoqarashning tuzilishi. Dunyoqarashning tarixiy turlari	
3.	Falsafa va fanning o‘zaro mutanosibligi va farqi	
4.	Falsafaning muammolari, sohalari va vazifalari. Milliy falsafani rivojlantirish masalalari	
2-mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi		
1.	Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo‘lishi. Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar	2
2.	Ilk o‘rta asr Sharq falsafasi va uyg‘onish davri. Sharq panteizmi va peripatetizmi Sharq mutafakkirlari (Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino) ning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy – axloqiy ta’limotlari	
3.	Temuriylar davri falsafasi, uning asosiy xususiyatlari	
4.	XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg‘or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. (Osiyotsentrizm, ma’rifatparvarlik va jadidchilik ta’limotlari).	
3-mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G‘arb falsafasi		
1.	Qadimgi Grek-Rim falsafiy maktabi. Milet maktabi, uning Misr-Bobil, Hind falsafasi ildizlari bilan bog‘liqligi	2
2.	Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta’limotining vujudga kelishi. Ilk o‘rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika. Nominalizm va realizm	
3.	Yangi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo‘nalishlari. Ingliz, Fransuz va Nemis mutafakkirlarining falsafiy qarashlari	
4.	Yangi davr G‘arb falsafasidagi asosiy muammolar va undagi oqimlar	
4-mavzu. Borliq falsafa kategoriyasi		
1.	Borliq tushunchasining tahlili. Falsafa tarixida borliq muammosi	2
2.	Borliq shakllarining tasnifi: tabiat borlig‘i va ma’naviy borliq, ijtimoiy borliq va inson borlig‘i. Virtual borliq tushunchasi	
3.	Substansiya va substrat tushunchasilari. Moddiy ob‘ekt tizim sifatida. Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar	
4.	Harakat - materiyaning yashash sharti. Falsafa tarixida makon va vaqtga substansional va relyasion yondashuvlar	
5-mavzu. Bilish nazariyasi, yo‘nalishlari va asosiy muammolari		
1.	Bilish nazariyasining predmeti va o‘ziga xos xususiyatlari. Gnoseologiyaning mazmuni va mohiyati.	2
2.	Bilimning turlari va shakllari.	
3.	Bilishning asosiy turlari va shakllari. Bilishda sub‘ekt va ob‘ektning o‘zaro aloqasi. Hissiy, empirik, mantiqiy va intuitiv bilish darajalari, ularning o‘ziga xosligi va aloqadorligi.	
4.	Bilishda haqiqat va amaliyot uyg‘unligi. Haqiqatning asosiy shakllari va konsepsiyalari.	
6-mavzu. Falsafaning metod, qonun va kategoriyalari.		
1.	Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metodlarning tasnifi. Falsafa metodlari.	2
2.	Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari	
3.	Falsafa qonunlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari.	
4.	Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar	

7-mavzu. Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma'naviy qadriyatlarini.		
Jamiyat va tarix falsafasi		
1.	Jamiyat va tarixning o'zgaruvchanligining falsafiy jihatlarini. Tarix falsafasining tuzilishi va funksiyalari	2
2.	Jamiyat hayotining sohalarida davlatning o'rni va roli. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o'rni	
3.	"Madaniyat" tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'siri. Jahon sivilizatsiyasi tarixida Sharq madaniyatining o'rni va uni o'rganishning ahamiyati	
4.	Qadriyat tushunchasining tavsifi va mohiyati. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarining o'zaro aloqadorligi	
8-mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi)		
1.	Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari	2
2.	Sharq va G'arb falsafasida inson muammosi. Inson, individ, shaxs. Shaxs va jamiyat	
3.	Insonga introvertiv va ekstrovertiv yondoshuvlar, biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari	
4.	Inson borlig'ida faoliyatning tutgan o'rni. Inson faoliyatini tartibga solish mexanizmlari va ularning ahamiyati	
9-mavzu. Globallashuv va global muammolarning falsafiy jihatlarini		
1.	Globallashuv – yangi falsafiy mavzu. Globallashuv hodisasi va globalistika	2
2.	2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida global muammolarning tavsifi. O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati	
3.	Bashorat tushunchasi, turlari va metodlari	
4.	Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual mulohazaning ijobiy va salbiy jihatlarini	
10-mavzu. Mantiq fanining predmeti, asosiy qonunlarini. Tushuncha tafakkur shakli sifatida		
1.	Mantiq ilmining asosiy masalalari va ularni tadqiq etish yo'nalishlarini. Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlarini.	2
2.	Tushunchalarning shakllanishi va qo'llanishi. Tushunchaning ta'rifi, tuzilishi va turlari	
3.	Tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar: tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish; tushunchani ta'riflash (definitsiya); tushunchalarni bo'lish va tasniflash	
4.	Sig'ishadigan va sig'ishmaydigan munosabatdagi tushunchalar	
11-mavzu. Mulohaza. Xulosa chiqarish		
1.	Mulohaza tafakkur shakli va xulosa chiqarishning tarkibiy qismi sifatida	2
2.	Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari	
3.	Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari	
4.	Fikrning xarakter yo'nalishiga ko'ra xulosa chiqarish: deduksiya, induksiya va analogiya; ularning o'zaro aloqadorligi. Murakkab mulohazalardan xulosa chiqarish	
12-mavzu. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari		
1.	Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi. Isbotlashning turlari va rad etish usullari	2
2.	Fikrni asoslashda uchraydigan mantiqiy xatolar. Paralogizm, sofizm va	

	paradoks	
3.	Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza va nazariya	
4.	Savol va javobning muhokama yuritishdagi ahamiyati	
13-mavzu. Etika fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati		
1.	“Etika” fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi	2
2.	Axloqning paydo bo‘lishiga oid diniy, ilmiy qarashlar tasnifi. XXI asrda global etosfera (axloqiy muhit)ni yaratishning zaruriyati	
3.	Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me’yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo‘lishi	
4.	Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov	
14-mavzu. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni		
1.	Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari	2
2.	Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma’naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta’siri. Oila nomusi va sha’nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas’uliyati	
3.	O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi, ma’naviy-axloqiy kamolotida nikoh va oila haqidagi milliy axloqiy qadriyatlarining o‘rni	
4.	Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari	
15-mavzu. Axloqiy madaniyat va qadriyatlar		
1.	Muomila madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning inson va jamiyat hayotidagi o‘rni	2
2.	Kasbiy axloqning axloqiy madaniyat bilan uyg‘unligi	
3.	Sog‘lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati. San’atning shaxs axloqiy tarbiyasiga ta’siri	
4.	“Ommaviy madaniyat”ning yoshlar dunyoqarashiga ta’siri	
16-mavzu. Estetika fanining predmeti, muammolari va vazifalari		
1.	“Estetika” fanining ob’ekti va falsafiy mohiyati	2
2.	Go‘zallik va uning muqobillari	
3.	Ulug‘vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati	
4.	Fojeaviylik (tragediya) kategoriyasi. Kulgililik kategoriyasi. Estetika kategoriyalarining o‘zaro aloqadorligi	
17-mavzu. Tabiat va texnogen sivilizatsiya estetikasi		
1.	Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi. Tabiatning estetik jihatlari	2
2.	Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi. Tabiatni estetik idrok etishning an’anaviy va noan’anaviy usuli	
3.	Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta’siri	
4.	Maishiy turmush estetikasi. Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari	
18-mavzu. Estetikaning zamonaviy muammolari		
1.	Estetik tarbiyaning turlari va yo‘nalishlari. Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta’lim va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi	2
2.	Mehnat- turmush estetikasining muhim omili	
3.	Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli. Reklamanning estetik jihatlari va g‘ayriestetik holatlar	
Jami		36

“Falsafa” fani bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarining kalendar tematik rejasi

№	Amaliy mashg‘ulotlar mavzulari	Soat
1-mavzu. Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli		
1.	Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari. Mif – dastlabki dunyoqarash shakli	2
2.	Mifologik va diniy dunyoqarashning o‘zaro aloqasi va farqi	
3.	Dunyoni idrok etishda falsafiy dunyoqarashning o‘ziga xos roli	
4.	Falsafaning predmeti, vazifalari. Falsafada milliylik va umuminsoniylik	
2-mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi		
1.	Qadimgi Misr va Bobil falsafiy maktablari. Markaziy Osiyoda “Avesto” ta’limotidagi falsafiy fikrlar. Konfutsiy va Lao Tszi ta’limoti	2
2.	Ilk o‘rta asrda tasavvuf va islom ilohiyotshunoslik ta’limotlari. Ularning dunyoqarash mazmuni	
3.	Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g‘oyalari	
4.	XX - XXI asr o‘zbek falsafasi	
3-mavzu. Sharq va G‘arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi		
1.	Qadimgi Yunon va Rim falsafiy maktablarida olam masalasi	2
2.	Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta’limotida inson masalasi	
3.	Ilk o‘rta asrlar Sharq va G‘arb falsafiy tafakkur rivojida olam va odamga bo‘lgan munosabat	
4.	Yangi va eng yangi davr falsafasining ijodida olam va odam muammosi	
4-mavzu. Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili		
1.	Borliq va yo‘qlik dialektikasi. Borliq shakllarining mazmun mohiyati	2
2.	Substansiya, substrat, monizm, dualizm va plyuralizm tushunchalarining o‘ziga xos xususiyatlari	
3.	Materiya tushunchasi va uning tashkillashuv darajalari. Olamning paydo bo‘lishi va evolyusiyasi	
4.	Harakat, fazo va vaqt borliqning mavjudlik shakllari sifatida	
5-mavzu. O‘zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari.		
1.	Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Bazis va lokal qonunlar	2
2.	Falsafaning asosiy qonunlari. Qarama-qarshilik birligi va kurashi qonuni	
3.	Miqdor va sifat o‘zgarishlari dialektikasi. Inkorni-inkor qonuni va vorisiylik	
4.	Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Fan va falsafa kategoriyalarining tasnifi. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar.	
6-mavzu. Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar		
1.	Gnoseologiyaning mazmuni va mohiyati.	2
2.	Bilishning asosiy turlari va shakllari	
3.	Haqiqat tushunchasi. Haqiqatning turlari. Bilishda amaliyotning o‘rni	
4.	Falsafa metodlari. Fan metodlari: umumilmiy, xususiy ilmiy va fanlararo tadqiqot metodlari. Hozirgi zamon metodologiyasi	
7- mavzu. Til va kommunikatsiya tushunish vositasi		
1	Tushunish va uning bilish bilan o‘zaro nisbati	2
2	Dialog-tushunish bilan bog‘liq o‘zaro aloqa shakli sifatida	
3	Tushunish va tushuntirishning o‘zaro nisbati	
8-mavzu. Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili		
1.	Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Jamiyatning siyosiy hayotida davlatning o‘rni va roli	2
2.	Jamiyat sohalarining mazmun mohiyati. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o‘rni	
3.	“Madaniyat” tushunchasi, uning mohiyati. Jahon sivilizatsiyasi tarixida Sharq madaniyatining o‘rni va uni o‘rganishning ahamiyati.	
4.	Qadriyat tushunchasi. Qadriyatning turlari, ularning inson va jamiyat hayotidagi o‘rni	
9-mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta’limot)		
1.	Inson borlig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari	2

2.	Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi. Hayotni tark etish bosqichlari. Suitsid va parasuitsidning oldini olishda tarbiyaning roli.	
3.	Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari.	
4.	Faoliyatni tashkil qilishda huquq va axloq uyg'unligi	
10-mavzu. Globallashuvning falsafiy muammolari		
1.	Globallashuv tushunchasi. Globallashuvning ijobiy tomonlari va salbiy oqibatlari	
2.	Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi	2
3.	Bashoratning turlari va metodlari. O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati	
4.	Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Texnologik taraqqiyotning istiqbollari	
11-mavzu. Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar		
1.	Formal mantiqning predmeti va strukturasi. Mantiq ilmining fanlar tizimidagi o'rni	
2.	Tafakkurning mantiqiy shakllari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida	2
3.	Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar. Tushunchaning mazmuni va xajmi	
4.	Sig'ishadigan va sig'ishmaydigan munosabatdagi tushunchalar.	
12-mavzu. Mulohaza. Xulosa chiqarish		
1.	Mulohazaning kompleks taxlili: tarkibi, ifodalanishi, chinlik qiymati, turlari	
2.	Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari	2
3.	Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari	
4.	Fikrning xarakat yo'nalishiga ko'ra xulosa chiqarish: induksiya va deduksiya, analogiya; ularning o'zaro aloqadorligi	
13-mavzu. Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari		
1.	Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi	
2.	Isbotlash va rad etishning turlari	2
3.	Paralogizm, sofizm va paradokslar haqida tushuncha	
4.	Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza va nazariya	
14-mavzu. "Etika" fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati		
1.	"Etika" fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi	
2.	Gedonizm va evdemonizm ta'limotining axloqiy ahamiyati	2
3.	Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me'yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo'lishi	
4.	Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov	
15-mavzu. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni		
1.	Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari	
2.	Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri	2
3.	Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati	
4.	Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari	
16-mavzu. Axloqiy tarbiya va madaniyat uyg'unligi		
1.	Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati	
2.	Asosiy axloqiy qadriyatlar. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi	2
3.	Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati	
4.	San'atning turlari va shaxs axloqiy tarbiyasiga ta'siri	
17-mavzu. Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari		
1.	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari	
2.	Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi	2
3.	Mehnat- turmush estetikasining muhim omili	
4.	Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli. Reklamaning estetik jihatlari va g'ayriestetik holatlar	
18-mavzu. Tabiat va texnogen tsivilizatsiya estetikasi		
1.	Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi	
2.	Tabiatning estetik jihatlari. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi	2
3.	Texnogen tsivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta'siri	
4.	Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari	
Jami		36

1 kurs talabalari uchun falsafa fanidan mustaqil ta'lim mavzulari

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Soat
1	Falsafiy dunyoqarashning o'z-o'zini anglashdagi roli.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
2	Dunyoning hozirgi zamon ilmiy manzarasining tahlilida falsafiy tafakkur.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
3	Insonning ma'naviy kamolotida falsafiy dunyoqarashning roli.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
4	Fan ilmiy dunyoqarash shakli.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
5	Bilim inson ma'naviy kamoloti omili.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
6	Tarix falsafasi va falsafa tarixi uyg'unligi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
7	Inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
8	Globalashuv sharoitida antropologik inqirozning oldini olishning zaruriyati.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
9	Ilmiy va ijtimoiy bashoratning o'zaro aloqadorligi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
10	Ontologik va munosabatdosh kategoriyalarning uyg'unligi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
11	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar dialektikasi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
12	Diniy madaniy an'analarning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
13	Sog'liq oliy qadriyat.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
14	Oila va oilaviy qadriyatlar ma'naviy madaniyatning bosh omili.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
15	Shaxs ma'naviyatining shakllanishiga ijtimoiy muhit va davr ruhining ta'siri.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
16	Sharq va G'arb falsafasida inson masalasi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
17	Tabiatni o'rganishga oid qarashlar tarixi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
18	Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy tizimi. Rim klubi faoliyatining falsafiy tahlili	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
19	Ta'lim global muammo sifatida.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
20	Falsafa qonun va kategoriyalarining ijtimoiy jarayonlar dialektikasidagi roli.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
21	O'zbekistonda korruptsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi. Korruptsiyaga qarshi kurashning ahamiyati. BMT kodeksida korruptsiyaga munosabat.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
22	Xukm tafakkur shakli sifatida.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
23	Xukmning tarkibi va xususiyatlari.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
24	Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
25	Xulosa chiqarishning tuzilishi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	

		tayyorlash	
26	Xulosa chiqarish turlari.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
27	Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
28	Ilmiy muammolarning vujudga kelishi va mantiqiy tuzilishi, ularning turlari va hal qilinishi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
29	Etika kategoriyalarining o'ziga xos xususiyatlari.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
30	Buyuk mutafakkirlar etika kategoriyalari haqida.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
31	Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
32	Tabiat va texnogen tsivilizatsiya estetikasi.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
33	Etikaning zamonaviy muammolariga diniy va ilmiy yondashuvlar.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
34	Oilaning psixologik, ijtimoiy –ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
35	Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
36	Milliy ma'naviyatimizda nikoh v oilaga doir axloqiy qadriyatlar.	Konspekt, referat, test va slaydlar tayyorlash	
Jami		56	

1-mavzu: Falsafa: uning predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli

Reja:

1. Falsafa shakllanishining asosiy bosqichlari. Mif – dastlabki dunyoqarash shakli
2. Mifologik va diniy dunyoqarashning o'zaro aloqasi va farqi
3. Dunyoni idrok etishda falsafiy dunyoqarashning o'ziga xos roli
4. Falsafaning predmeti, vazifalari. Falsafada milliylik va umuminsoniylik

Ushbu mavzuni yoritishda falsafa insoniyat tarixidagi eng qadimgi ilmlardan biri ekanligiga, falsafiy mulohaza yuritish, fikrlash inson tabiatiga xos tushuncha ekanligiga, u olam va uning yashashi, rivojlanishi va taraqqiyoti, hayot va inson, umrning mohiyati, borliq va yo'qlik kabi ko'plab muammolar haqidagi fan ekanligiga e'tiborni qaratish lozim. «Falsafa» atamasi yunoncha «filosofiya» so'zidan olingan bo'lib, «donishmandlikni sevish» ma'nosida ishlatiladi.

Qadimgi dunyoda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy maslalar bilan shug'ullanishidan qat'iy nazar, filosofiya deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat to'g'risidagi ilm hisoblangan. Shu ma'noda, dastlabki filosofiya olam va unda insonning tutgan o'rnini haqidagi qarashlar tizimi ekanligini talabalar anglab etishlari zarur bo'ladi.

Shu bilan birga talabalar bir narsani yaxshi anglashlari zarur bo'ladiki, u ham bo'lsa falsafa fanining birinchi bo'lib, sharqda paydo bo'lganligini, ya'ni falsafa fanining vatani Osiyo ekanligini anglab etishlari zarur, holbuki «filosofiya» yunonchadan olingan bo'lsada, bu falsafaning vatani Yunoniston, ya'ni Evropa emasligini anglab etishlari muhimdir.

Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot, insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan. Masalan, Abu Nasr Forobiyning «filosofiya» so'zini «hikmatni qadrlash», deb talqin etganligiga talabalar e'tiborini qaratish zarur bo'ladi.

Shu bilan bir narsani anglab etish lozimki, falsafiy bilimlar rivoji uzluksiz jarayon bo'lib, u insoniyatning tafakkur bobida ilgari erishgan yutuqlarini tanqidiy baholashni taqazo etadi. Bu

ham bo'lsa tanqidiy yondoshuv va vorislik fasafaning muhim xususiyatlaridan ekanligini anglashdir.

Har bir falsafiy g'oya, mafkura, bilimlar tizimi asosan o'z davri xususiyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun Aflotun, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqalar o'z davri ruhidan kelib chiqib falsafiy g'oyalarni ilgari surganlar.

Bir vaqtlar falsafa «fanlarning fani» mavqeini olganligiga e'tiborni qaratib, talabalarga shuni ta'kidlash lozimki, falsafa hech qachon da'vogar bo'lmagan.

Gap shundaki, fanlar klassifikatsiyasiga ko'ra, xususiy va umumiy fanlarga bo'linadi. Barcha fanlar xususiy fanlar yoki spetsifik fanlar deb ataladi. Falsafa esa, umumiy fanlar majmuasini tashkil etadi. Shuning uchun falsafa fani barcha fanlar uchun metodologik asos rolini bajaradi. Demak, falsafa fani tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.

Shu jihatdan olganda, falsafa fani barcha fanlar, xususan ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan dialektik birlik va aloqadorlikdadir. Ijtimoiy - gumanitar fanlarsiz falsafani to'liq tushunib bo'lmaganidek falsafasiz ham bu fanlar taraqqiyotini bilish, tushunib etish mumkin emas.

Falsafaning boshqa fanlarga ta'sirini bilmoq uchun, metodologiya sifatidagi ahamiyatini anglamoq uchun dunyoqarash tushunchasining mohiyatini anglamoq zarur.

Dunyoqarash - kishilarning olam va uning o'zgarishi, rivojlanishi haqidagi ilmiy, falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy qarashlari va tizimlaridan iborat. Dunyoqarash ayrim kishilar, ijtimoiy guruh, sinf yoki umuman jamiyatining faoliyati yo'nalishini va voqelikka munosabatini belgilaydi.

Dunyoqarash o'zining tub mohiyatiga ko'ra mifologik, diniy, falsafiy turlarga bo'linadi. Mifologiya - kishilik jamiyati taraqqiyotining ilk bosqichida bo'lgan dunyoqarashning dastlabki shaklidir. Voqelikni bilishning, dunyoga qarashning o'ziga xos usuli bo'lgan mifning xususiyati shuki, hamma narsa va hodisalar unda bir-birining ishtirokchisi sifatida tasvirlanadi. Buning natijasida bir xil buyumlarning sifatini ikkinchi xil buyumlarga bema'lol ko'chirish mumkin bo'ladi. Mifologik dunyoqarash tabiat kuchlarini hissiy qiyofalar, alohida vujudlar shaklida jonlantirib tasvirlab ko'rsatishga asoslangan. Mifologiyada bir xil narsalarning xossalari ikkinchi xil narsalarga osonlik bilan ko'chirilganligi sababli u xayolga keng maydon ochib beradi va bu maydonda mifologik tarzda fikr qiluvchi kishi har qanday o'zgarishlar qilishi va jasoratlar ko'rsatish mumkin bo'ladi. Har qanday mifologiya tabiat kuchlarini tasavvurida va tasavvur yordamida engadi, o'ziga bo'sundiradi va shakllantiradi. Mifologiya, binobarin, tabiatning ana shu kuchlari ustidan haqiqatda hukmronlik boshlanishi bilan yo'qolib ketadi. G'ayritabiiy kuch haqidagi tasavvurlar mavjud bo'lganligi sababli mifologiyada din elementlari bor, shuningdek, unda axloqiy qarashlar ham insonning voqelikka estetik munosabati ham aks ettirilgan.

Dunyoqarashning tarixiy shakllaridan yana biri diniy dunyoqarash bo'lib, uning asosiy va hal qiluvchi belgisi g'ayritabiiy kuchlarga ishonish, butun olam, barcha mavjudot insoniyat dunyosining xudo tomonidan yaratilganligini va boshqarilishini e'tirof etish, xudoga ruxlarga sig'inishdan iboratdir. Dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ularning o'zida emas, balki g'ayritabiiy sabablar xudoning qudrati bilan tushuniladi. U hamma narsada va har qayerda ilohiy kuchlarning ta'siri, mo'jizaviy kuch bor deb pisanda qiladi.

Din va diniy dunyoqarashning ijtimoiy gnesologik ildizlari mavjud. Dinning ijtimoiy ildizi sinfiy jamiyat binobarin, xususiy mulkchilik, tengsizlik, eksplutatsiyaning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, bular sinfiy jamiyat kishisini ijtimoiy kuchlarga va o'zi yaratgan stixiyali munosabatlarga tobe qilib qo'ygan. Diniy gnesologik ildizi esa tashqi olamning kishilar ongida noto'g'ri, buzib, mavhumlashtirib aks ettirilishidadir. Buning boisi shundaki, bilish jarayoni g'oyat murakkab, ziddiyatli, ko'p qirralidir. Bunda asossiz, soxta, diniy tasavvurlarning paydo bo'lishi ehtimoli tabiiydir. Inson bilish jarayonida dunyoni ini'kos etishda buyum va

hodisalarning ayrim jihatlarini boʻrttirib, mutloqlashtirib yuboradi, bu hol esa voqelikni buzib aks ettirishga olib keladi.

Din va dunyoqarash xususida soʻz borganda shuni aytish kerakki, mamlakatimizda turgʻunlik yillarida ateistik targʻibotni kuchaytirish niqobi ostida xalq anʼanalarini zoʻrluk bilan barbod etildi, asrlar mobaynida amal qilib kelgan marosim va urf odatlar taʼqiqlandi, qanchadan-qancha masjid va madrasalar asossiz ravishda buzib tashlandi. Necha-necha minglab jildlarni tashkil etgan nodir kitoblar shaxsga sigʻinish va qatagʻon avj olgan yillarda kuydirilib tashlandi.

Hozirgi paytda oʻtmishda roʻy bergan koʻplab xatoliklarni tuzatish borasidagi ishlar amalga oshirilmoqda, ijtimoiy adolat tiklanmoqda. Falsafiy dunyoqarashning oʻziga xos xususiyati shundaki, u kishiga tabiat, jamiyat, inson tafakkuri rivojlanishining umumiy qonuniyatlari haqida maʼlumot beradi. Shu bilan birga u insonni qurshab turgan moddiy olamning, materiyaning obʼektivligini, uning hech kim tomonidan yaratilmaganligini, bekor qilinmasligini, abadiylikni uqtiradi. Falsafiy dunyoqarash dunyoni va uning taraqqiyot qonunlarini bilish mumkinligini, bilish esa murakkab ziddiyatli jarayondan iboratligini taʼkidlaydi.

Mifologik va diniy dunyoqarashlardan farqli ravishda falsafiy dunyoqarash tabiat va insoniyat jamiyati taraqqiyotining sabablari va mohiyatini, oʻziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarining xarakteri va harakatlantiruvchi kuchlarini toʻgʻri, ilmiy asosda tushuntirib beradi. Falsafiy dunyoqarash taʼlim berib aytadiki, butun mavjudot - organik va noorganik dunyo ham, insoniyat dunyosi ham, oʻsimliklar va hayvonot dunyosi ham doimo harakatda, oʻsish, oʻzgarish va rivojlanishdadir.

Falsafiy dunyoqarash qotib qolgan emaks, balki doimiy rivishda oʻzgartirib, rivojlanib, boyib va takomillashib boradigan dunyoqarashdir. Tabiatda, jamiyatda boʻladigan oʻzgarishlar tufayli birinchi navbatda tabiiy, texnik toʻxtovsiz ravishda roʻy berib turadigan muhim oʻzgarishlar natijasida kishilarning obʼektiv olam haqidagi ilmiy bilim va tasavvurlari, xususan falsafiy dunyoqarashlari oldingiga nisbatan ancha rivojlanadi.

Falsafiy dunyoqarash faqat nazariy bilish jihatidagina emas, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga egadir. Dunyoqarash amaliyot uchun qoʻllanmadir. Falsafiy dunyoqarash tabiat va ijtimoiy hayot hodisalarini tushunish uchun yordam beradi. Kishining amaliy faoliyatida tutadigan yoʻli shu kishi dunyoqarashining qanday ekanligiga bogʻliq.

Falsafaning funktsiyasi bir xil boʻlib, uning eng muhim xususiyati kishilarda olam haqida bir butun dunyoqarash shakllantirishidadir. Shuningdek, falsafa metodologik xarakterga ega. Aniq fan vakillarini bilishni va voqelikni oʻzgartirishning eng umumiy metodologiyasi bilan qurollanadi.

Falsafa gnesologik funktsiyani ham bajaradi, yaʼni u tevarak atrofdagi narsa va hodisalarni bilishning qonuniyatlarini bilishda obʼekt va subʼekt dialektikasini chambarchas bogʻliq holda ochib beradi.

Falsafa shaxsning ijtimoiy dunyoqarashini shakllantiradi. Shu bilan birga u shaxsning jamiyat oldidagi ijtimoiy javobgarlik hissi uygʻonadi. Falsafaning mazkur xususiyati hozirgi kunning dolzarb masalalari - yadro xavfining oldini olish, ekologik va boshqa umumbashariy muammolarini insoniyatmanfaatlari nuqtai nazaridan hal etish zaruriyati tufayli chuqur ahamiyat kasb etmoqda. Bu hozirgi sharoitda falsafada insonparvarlik mohiyatining yanada chuqurlashib borayotganligidan dalolatdir.

Falsafaning gʻoyaviy-siyosiy, tarbiyaviy funktsiyaga ega ekanligini ham alohida eʼtiborga olish lozim. Falsafiy tafakkur madaniyatining shakllanishi kishilar umumiy madaniyatining muhim koʻrsatkichidir.

2-mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi

Reja:

1. Qadimgi Misr va Bobil falsafiy maktablari. Markaziy Osiyoda “Avesto” taʼlimotidagi falsafiy fikrlar. Konfutsiy va Lao Tszı taʼlimoti

2. Ilk o'rta asrda tasavvuf va islom ilohiyotshunoslik ta'limotlari. Ularning dunyoqarash mazmuni
3. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida gumanizm g'oyalari
4. XX - XXI asr o'zbek falsafasi

Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi. Sharq qadimiy madaniya o'chog'i va jahon sivilizatsiyasining beshigi deya bejiz ta'riflanmagan. G'arb madaniyati tarixini o'rganish jarayonida Ovrupasentrizm nazariyasi og'ib ketish g'ayriilmiy bo'lgani kabi, masalaning Sharq bilan bog'lik jihatini tahlil etganda ham Osiyosentrizm g'oyalari ta'siriga tushmaslik lozim.

Shu bilan birga, Sharqning o'ziga xosligi, unga mansub bo'lgan madaniy taraqqiyot jahon sivilizatsiyasining beshigi, dunyo xalqlari rivojiga qo'shilgan munosib hissa ekani ham sir emas. Bu hol jahonning barcha xolis mutaxassis olimlari tomonidan e'tirof etiladi. Qolaversa, Vatanimiz sivilizatsiyasining Sharq sivilizatsiyasi quchog'ida voyaga etgani va uning qadriyatlarini o'zida aks ettirganini, unga va butun dunyo madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatganini doimo esda tutish darkor.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko'pgina mutaxassislar bizning Vatanimiz o'tmishini, Misr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi sivilizatsiyalaridan biri bo'lgan Shumer davrlarini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o'ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu madaniyat o'choqlari haqida maktab ta'limi jarayonida «Eng qadimgi tarix» darsliklari orqali ma'lumot berilgan. Zukko talabalar o'sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podsholik va imperiyalar bo'lganini yaxshi biladi. Qadimgi Sharq falsafasi insoniyatning ilm, fan, ma'naviy taraqqiyotining debochasi hisoblanadi. Ularning rivojlanishi, o'ziga xosligi va betakrorligidan qat'iy nazar, ayrim umumiy qonuniyatlarga ega.

Birinchidan, falsafiy tafakkur Sharqda ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatidagi mifologiya negizida vujudga kelgan. Mifologiya inson o'zini atrof muhitdan ajratishga va hodisalarni tabiiy sabablarga muvofiq tushuntirishga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Inson dunyoni va undagi barcha hodisalarni xudolar va qahramonlar harakati bilan tushuntiradi. Ammo mifologiyada insoniyat tarixida ilk bor bir qancha falsafiy masalalar ham qo'yiladi: dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi; hayot va o'lim nima va h.k.

Ikkinchidan, Sharq falsafasi sinfiy jamiyat va davlat paydo bo'lishi bilan ijtimoiy ong shakli sifatida vujudga kelgan. Masalan, qadimgi **Hindistonda falsafaning vujudga kelishi** taxminan uning hududida quldorlik davlatlari shakllana boshlagan miloddan avvalgi I ming yillikda yuz bergan. **Xitoyda falsafa** jamiyatning sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlangan, chunonchi: jamoalar kasodga uchrab, yangi er mulkdorlari va shahar boylarining iqtisodiy va siyosiy qudrati osha boshlagan miloddan avvalgi VI-V asrlarda vujudga kelgan.

Misr va Bobil falsafiy maktablari. Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya'ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Tabiiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo'nalishda borgan. Birinchi yo'nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog'liqkanini, ikkinchi yo'nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Birinchi holda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o'rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu - o'sha davr uchun tabiiy hol edi, ya'ni u - davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda mfodalanishi edi. Aynan ana shu hol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo'lsa-da aksariyat hodisalarning falsafiy asosda izohlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi holatda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda ojiz bo'lgan odamzod, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish ko'nikmasi hali shakllanib ulgurmagan o'sha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yo'q edi. Bu - o'sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xo'jayinning o'z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbat», «Arfist qo'shig'i», «O'z hayotidan hafsalasi pir bo'lgan kishining o'z joni bilan suhbat» kabi bitiklari yaqqol namayon bo'lgan. Ularda hayotning, umrning mazmuni, o'sha davrdagi odamlarga xos tuyg'ular bayon qilingan.

Zardo'sht ta'limotida "Axriman" va "Axuramazda" yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi va bunda yaxshilikning g'alabasini ifodalaydi. Zardo'shtiylik falsafasiga ko'ra, yaxshilik va yomonlik kishilarning botinida-ichki dunyosida yashaydi. Inson Axriman yoki Axuramazda tarafida bo'lishi mumkin, chunki Ezgulik farishtasi uni hamisha yaxshilik qilishga, lekin yovuz Axriman uni yomonlik qilishga undaydi va bu tortishuv inson hayotining oxirigacha davom etadi.

"Avesto"da esa insonning haq-huquqlari, burch va mas'uliyati haqida fikr bildirilgan. Jumladan, agar odam olgan qarzini o'z vaqtida qaytarib bermasa, u tunda bironing uyiga o'g'irlikka kirgan odam bilan barobardir. Shuningdek unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi taqiqlangan, avlodlarning sog'lom, benuqson tug'ilishiga e'tibor qaratilgan. Bordi-yu erkak zurriyot qoldirishga qobiliyati bo'lib, so'qqa bosh bo'lib yursa, uning peshonasiga tamg'a bosish yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur ekanligi belgilangan.

Sharq falsafasida qonun muammosiga ham ko'p e'tibor beriladi. Ayrim faylasuflar uni rad etgan, ayrimlar esa unga tayangan. Xalq va podsho muammosi ham Sharq falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Jumladan, "Avesto" da huquqiy masalalar: jinoyat va jazo, oila va nikoh, mulk bilan bog'liq masalalarni tartibga soluvchi qoidalar o'z ifodasini to'gan. Oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qoidalarda er xotinning bir-biriga xiyonati yoki nikohsiz er-xotinlik munosabatlarida bo'lgan kishilar tan jazosini olgan. "Venidat" (Devlarga qarshi kurash qonuni) ning 13, 14 boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar bitilgan. Unda har kuni ekinni ikki marta sug'orish mumkinligi, har bir kunda ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash bilan koshinlar shug'ullanishi, suvni ifloslantirishni taqiqlovchi qoidalar belgilangan. Bu qoidalarni buzganlarga nisbatan majburiy mehnatga jalb qilish jazosi belgilangan.

Konfutsiy fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi - taqdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko'ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi, u, ya'ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g'oyalari takomilida muhim o'rin tutgan. Bu ta'limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko'tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni - tabiatningyashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Si», ya'ni beshta unsur - olov, suv, havo, er va yog'och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi.

3-mavzu: Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodida olam va odam muammosi

Reja:

1. Qadimgi Yunon va Rim falsafiy maktablarida olam masalasi
2. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotida inson masalasi
3. Ilk o'rta asrlar Sharq va G'arb falsafiy tafakkur rivojida olam va odamga bo'lgan munosabat
4. Yangi va eng yangi davr falsafasining ijodida olam va odam muammosi

Evropada Qadimgi Yunon va Rimdan o'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan ilgarigi 1 asrdan milodning XIV asrigacha, bir yarim ming yil davomida bir qancha oqimlar paydo bo'ldi va amal qildi. Bu davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustivor yo'nalishga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosiy vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala xaqida shunday degan edi: «Moddiy dunyo, mamlakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani xolda insonlarning ma'naviy dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rta asrlardagi taraqqiyotiga eng katta xissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon ta'limoticha, tabiatni bilishda bir necha «idollar» insonga xalaqit beradi. Ular inson aqlini o'rab tashlaydi. Ular asosan to'rtta. Birinchisi urug' idollari, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «insonning aqli qiyshiq ko'zguga o'xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o'z tabiatini aralashtirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzuv ko'rsatadi. Ikkinchisi, Qor idollari. Bu xar bir odamning o'z spetsifik xususiyatlari natijasida yanglishishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug'iladi. Bu narsa xamma narsani o'z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o'zinnig tor doirasi bilan o'lchash natijasida vujudga keladi. Uchinchisi, maydon idollari, bo'lib, u ma'lum bo'lgan tasavvurlarga tayanish odati, noto'g'ri yoki noaniq termonologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda xam katta axamiyat beradi. Masalan, u shuni ta'kidlaydiki, real borliqni ifodalamaydigan yoki uni noaniq, mavxum ifodalaydigan so'zlar soxta tushunchalarni tug'diradiki, ular tafakkurga teskari ta'sir qiladi. To'rtinchisi, teatr idollari: ular avtoritetlar fikriga ko'r-ko'rona ergashib qadimgilarning falsafiy sistemalarini davom ettiraveradilar.

R. Dekart (1596-1650) falsafasida dualizm asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borliqning asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan xolda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo'lib hisoblanadi. Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R. Dekart ratsionalizm ta'limotining asoschisi bo'lib xisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubxa ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa xamma narsani tekshirish shubxa ostiga olish mumkin. Dekart o'sha zamonning eng buyuk matematiklaridan biri bo'lib, o'z davrida aniq fanlar soxasida katta axamiyat kasb etgan deduksiya usulini falsafaga kiritgan olim bo'lib xisoblanadi.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri Immanuil Kant (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo'lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim xamdir. Kant tomonidan yaratilgan gaz xolatidagi ulkan tumanlikdan quyosh sistemasining kelib chiqishi xaqidagi nazariya xozirgi davrda xam astronomiya soxasidagi eng muxim ta'limotlardan biridir. Kantning tabiiy-ilmiy qarashlari tabiat xodisalarini metafizik ruxda tushuntiruvchi ta'limotlarga zarba berdi. Kant o'z davri tabiatshunosligi erishgan yutuqlarni faqat Koinot tuzilishi masalasiga emas, shu bilan birga Koinot genezisi va rivojlanishi masalalariga xam tatbiq qildi. Kantning inson irqlarining tabiiy kelib chiqishi xaqidagi nazariyasi xam muxim axamiyatga ega.

Kant ta'limoti bo'yicha, falsafaning eng muxim muammolari bo'lmish — borliq, axloq, degan masalalarini taxlil qilish uchun eng avvalo, inson bilimining imkoniyatlari va chegaralarini aniqlamoq kerak. Bizning bilimlarimiz narsaning xodisasini, ya'ni bizga qanday xolatda namoyon bo'la olishini (fenomen) bila oladi. Ular bizning tajribamiz mazmunini tashkil qiladi. «Narsa o'zida»ning bizning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasida sezgilar xaosi vujudga keladi. Bu kaos bizning aqlimiz quvvati bilan tartibga solinadi va bir butunga aylantiriladi. Biz tabiat qonunlari deb bilgan narsalar aslida aql tomonidan xodisalar dunyosiga kiritilgan aloqadir. Boshqacha qilib aytganda, bizning aqlimiz tabiatga qonunlar kiritadi. Lekin xodisalar dunyosiga inson ongiga bog'liq bo'lmagan narsalarning mohiyati, ya'ni «narsa o'zida» mos keladi. Ularni mutlaq bilish mumkin emas. «Narsa o'zida» biz uchun faqat aql bilan bilish mumkin bo'lgan, lekin tajribadan kelib chiqmaydigan mohiyatdir. Kant inson aqlining cheksiz qudratiga ishonchsiz qaraydi. Inson bilimining nisbatan cheklanganligiga u ma'lum axloqiy ma'no beradi. Uningcha, agar inson mutlaq bilimga ega bo'lsa, unda axloqiy burchni bajarishi uchun kurash xam, intilish xam bo'lmasdi.

Kant ta'limoti bo'yicha, makon va zamon g'oyalari insonga uning tasavvurlaridan oldin ma'lumdir. Makon va zamon real emas, balki faqat tushunchada, g'oyalardadir.

Bilish nazariyasida Kant dialektikaga katta o'rin beradi. Qarama-qarshilikni bilishning zaruriy omili sifatida qaraydi.

Kant falsafada katta o'rin qoldirdi. Uning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji Hegel (1770-1831) ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Hegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari xaqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan xolda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda xukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Kantning «narsa o'zida» xaqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qilib, shunday ta'limotni ilgari surdi: «Mohiyat namoyon bo'ladi, xodisa mohiyatdan ajralmasdir». Xegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning ob'ektiv shakllaridir. Borliqning asosida esa, «dunyoviy aql», «mutlaq g'oya» yoki «dunyo ruxi» yotadi. O'z-o'zini anglash jarayonida dunyoviy aql uch bosqichni bosib o'tadi:

1. O'z-o'zini anglovchi mutlaq g'oyaning o'z xususiy qobig'ida bo'lish bosqichi; tafakkur jarayonida, ya'ni bu xolatda g'oya dialektika kategoriyalari va qonunlari tizimida o'z mazmunini, mohiyatini namoyon qiladi. Bu bosqich Hegel falsafasining mantiq bosqichidir;

2. G'oyaning o'zidan «begonalashuvi» ya'ni tabiat xodisalari shaklida namoyon bo'lish bosqichi, ya'ni bu bosqichda tabiatning o'zi rivojlanmaydi, faqat kategoriyalar sifatida rivojlanadi. Bu bosqich Gegelda tabiat falsafa bosqichidir;

3. G'oyaning tafakkurda va insoniyat tarixida rivojlanish bosqichi. Bu bosqich Hegel falsafasida rux falsafasi bosqichidir. Mana shu yakuniy bosqichda mutlaq g'oya o'ziga qaytadi va o'zining inson ongi va o'z-o'zini anglash shaklida o'z mohiyatiga qaytadi.

Rivojlanish g'oyasi Hegel falsafasini qamrab olgan. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish tor doira ichida emas, doimiy, quyidan yuqoriga qarab boradi. Mana shu jarayonda miqdor o'zgarishlarining tub sifat o'zgarishlariga o'tishi yuz beradi. Rivojlanishning manbai esa xar qanday o'z-o'zidan xarakatning sababi bo'lgan qarama-qarshilikdir. Hegel falsafasida borliq dialektik o'tishlar zanjiri sifatida bayon qilingan.

Hegel fikricha, tarix dunyoviy ruhning yoki mutlaq g'oyaning rivoji sifatida namoyon bo'ladi. Umuman tarix bu mohiyatan fikrning, aqlning o'z-o'zidan rivoji tarixidir. Hegel ta'limoticha, aql tarixda shunday namoyon bo'ladi, unda xar bir xalq ruh o'z-o'zini anglab, tobora yuqorilab borishiga o'z xissasini qo'shish huquqini oladi. Lekin bu jarayon qandaydir tartibsiz (xaotik) amalga oshmaydi.

4-mavzu: Ontologik qonun va kategoriyalarning falsafiy tahlili

Reja:

1. Borliq va yo'qlik dialektikasi. Borliq shakllarining mazmun mohiyati
2. Substansiya, substrat, monizm, dualizm va plyuralizm tushunchalarining o'ziga xos xususiyatlari
3. Materiya tushunchasi va uning tashkillashuv darajalari. Olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi
4. Harakat, fazo va vaqt borliqning mavjudlik shakllari sifatida

Ontologiya tushunchasi. Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. «Ontologiya» atamasi falsafada faqat 17 asrdan beri ishlatiladi, lekin u yunoncha o'zaklarga ega bo'lib (ontos – borliq, logos – so'z, ta'limot), borliq haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Ontologiya falsafada alohida o'rin egallaydi. Ikki yarim ming yillik faol falsafiy izlanishlar natijasida falsafiy bilim tizimida ontologiyadan tashqari falsafaning muhim falsafiy mazmun kasb etadigan gnoseologiya, aksiologiya, ijtimoiy falsafa, axloq, estetika, mantiq kabi tarkibiy qismlari paydo bo'ldi. Lekin ularning barchasi zamirida ontologiya yotadi.

Falsafiy kategoriyalar orasida «borliq» kategoriyasi doimo markaziy o'rinni egallaydi. «**Borliq**» kategoriyasi har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatini, aniqroq aytganda, ularning mavjud bo'lish, bevosita yoki bilvosita namoyon bo'lish, o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi.

Falsafa tarixida borliq muammosi. «Borliq» kategoriyasi falsafa paydo bo'lishi bilan shakllangan va izchil nazariy qiziqish predmetiga aylangan bo'lsada, dunyo haqida odamlar ancha oldinroq fikr yurita boshlaganlar va bu tasavvurlar ko'p sonli afsonalar va miflarda bizgacha etib kelgan.

Hozirgi zamon falsafiy adabiyotlarida “borliq” tushunchasini tor va keng ma'noda qo'llash hollariga duch kelamiz. **Tor ma'noda** “borliq” onga bog'liq bo'lmagan ob'ektiv olam, **keng ma'noda** - bu barcha mavjud narsalardir.

Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar **miloddan avvalgi birinchi ming yillik**da vujudga kelgan qadimgi **hind** va qadimgi **xitoy** falsafalaridayoq kuzatiladi.

Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qaerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo'qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni insoniyatga ma'lum bo'lgan eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar. “Rigveda”da aytilishicha, olamning paydo bo'lishida “asat”deb ataluvchi ibtido bosh rolni o'ynagan. “Asat” imkoniy borliq, ya'ni “yo'qlik” demakdir. “Asat” asta-sekin “sat”(“mavjudlik”)ka aylangan.

Qadimgi Xitoyda keng tarqalgan daosizmning asoschisi Lao-tszining fikricha, “borliq” asosida “dao” yotadi. U “tsi” elementi bilan birgalikda hayot negizini tashkil etadi. Qadimgi yunon falsafasida, ayniqsa Geraklit qarashlarida bu masala muhim o'rin tutgan. Uning fikricha, ayni bir jism ayni vaqtda ham “mavjud”, ham “mavjud emas”. Demokrit aytadiki, “borliq” “yo'qlik” bo'lishini talab etadi. Borliq “qattqlik” yoki moddiylikdir. “Yo'qlik” esa “bo'shliq”dan iborat, ammo har ikkalasi ham mavjud. Aflotun borliq deganda moddiy jismlarni tushungan. Narsalar borliqini g'oyalar dunyosi borliqidan farqlagan. Aflotun borliqni “chin” va “chin bo'lmagan”ga ajratadi. G'oyalar dunyosi “chin”, narsalar dunyosi esa “chin bo'lmagan”ga kiradi. Aflotun olamni narsalar borliqiga bo'lib yuborish bilan birga, ayni vaqtda “g'oyalar” dunyosi mavjudligini narsalar borliqi bilan qo'shishga urinadi.

Forobiy esa borliq muammosini hal qilishda “vujudi vojib” va “vujudi mumkin”ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi.

Uning fikricha “vujudi vojib” barcha mavjud yoki paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan narsalarning birinchi sababi. Birinchi sabab sifatida u o‘zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi.

“Vujudi mumkin” esa doimo o‘zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo‘lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartiblilikka qarab harakat qiladi. “vujudi vojib” yaratgan eng buyuk voqelikdan biri inson aqlidir.

Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi “vujudi vojib” ya’ni Allohdir. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo‘rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo‘lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog‘liq bo‘la olmaydi. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o‘ziga bog‘liq.

5-mavzu: O‘zaro aloqadorlik va rivojlanish qonunlari va kategoriyalari.

Reja:

1. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari. Bazis va lokal qonunlar
2. Falsafaning asosiy qonunlari. Qarama-qarshilik birligi va kurashi qonuni
3. Miqdor va sifat o‘zgarishlari dialektikasi. Inkorni-inkor qonuni va vorisiylik
4. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari. Fan va falsafa kategoriyalarining tasnifi. Ontologik va munosabatdosh kategoriyalar.

Rivojlanishning umumiy qonunlari. Hodisalarni tavsiflashdan ularning mohiyatini anglab etishga o‘tish hodisalarda umumiy jihatlarni topishni talab etadi. Bunda vazifa turli hodisalar o‘rtasida umumiy jihatlarni topishdangina iborat emas. Hodisalarni birlashtiruvchi va ularning birligini belgilovchi asosni tushunib etish zarur. Bu asos – hodisalarni «biriktiruvchi» va ularni bir-biriga yo‘ldosh bo‘lish, uyg‘unlashish va muvofiqlashishga majbur qiluvchi amalda mavjud bo‘lgan barqaror aloqani aks ettiruvchi qonundir. Qonunlarni bilishga hodisalarni ilmiy o‘rganish natijasida erishiladi.

1. Xo‘sh, qonun o‘zi nima?

U kishi va umuman, jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega? Qonunni bilmasdan, o‘rganmasdan turib yashash mumkinmi? Qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo‘lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va h. k. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish tamoyillarining uchinchi ham qonun to‘g‘risida bo‘lib, unda barcha sohada qonunning ustuvorligi ta‘minlanishi ta‘kidlanadi. YUqoridagilarni birlashtirib turadigan, barchasi uchun ham umumiy bo‘lgan xossa, xususiyatlar bormi?

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa — tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma’lum qonunlar asosida amalga oshadi. Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va h. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo‘yicha tadqiqot o‘tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o‘rganish va ochib berishdan iborat, qancha ko‘p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo‘ladi. Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin. Yaqin o‘tmishda iqtisodiyotning o‘ziga xos qonunlarini pisand qilmay, turli xil s‘ezd, plenum, konferensiya qarorlari asosida eksperimentlar o‘tkazib, barcha uchun farovon hayot — kommunizm jamiyatini barpo qilmoqchi bo‘lishganini va bunday siyosat qanday oqibatlariga olib kelgani barchaga ma’lum. Hozir mustaqil o‘zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo qilish yo‘lidan bormoqda. Bunda umumbashariy qonunlar va mamlakatimizning o‘ziga xos xususiyatlari e’tiborga olingan.

Endi shunday savol: **Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?** Bunda oddiy misollarga murojaat qilamiz: yoz oylarida barcha odamlar issiq kiyimlar (etik, palto, qo‘lqop va h. k.) sotib olishadi, o‘tin yoki ko‘mir g‘amlab qo‘yishadi va h. k. Nima uchun? Chunki ular tabiatning

bitta qonunini, ya'ni fasllarning o'zgarishi, yozdan keyin kuz, undan keyin qish kelishini juda yaxshi bilishadi. Yoki yana bir, oddiyroq bo'lsa-da, misol: sizga birov uyning 5-qavatidan tashlasang, falon pul beraman desa, rozi bo'lmaysiz. Nima uchun? CHunki siz I. Nyuton kashf qilgan «Butun olam tortishish qonuni»ni yaxshi bilasiz. Balki bilmassiz ham, havoning o'z jismingizdan zichligi kamligiga e'tibor qilmassiz ham, deylik. Ammo siz bu holda omon qolishingiz qiyinligini, mayib bo'lishingizni yaqqol tasavvur qilasiz. Inson qonunlarni bilishi, ularga amal qilishi doirasida erkindir. Erkinlik nima? **Erkinlik anglab olingan zaruriyatdir.** Har qanday qonunga xos belgilardan biri zaruriylik, ya'ni ob'ektiv tarzda amalga oshish, o'z-o'zidan namoyon bo'lishdir. Erkinlik esa ana shu zaruriylikni anglab olish va unga amal qilishdan iborat faoliyatni anglatadi. Yuristlarda shunday ibora bor: «qonunni bilmaslik javobgarlikdan xolos qilmaydi». Ana shu tufayli siz yuridik qonunlarni qancha yaxshi bilsangiz, o'zingizning faoliyatingizni shunga moslab olib borasiz. Demak, shuncha erkin bo'lasiz. Bu holda siz nima qonuniy, nima esa qonuniy emasligini yaxshi bilasiz, qonunga xilof qadamlar qo'ymaysiz.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa qilib, qonunga qo'yidagicha ta'rif berish mumkin: **qonun olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo'lishidir.** Endi qonunning belgilariga to'xtalamiz:

- qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog'lanishlardan faqat muhimlarini, ya'ni shunday bog'lanishlarni ifodalaydiki, bular olamning mavjudligi, o'zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo'ladi;

- qonun zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi, ya'ni tasodifiy bog'lanishlar, goh paydo bo'lib, goh yo'qolib ketadigan bog'lanishlarga asoslanmaydi.

- qonun narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi.

qonun nisbatan barqaror, takrorlanib turuvchi bog'lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya'ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog'lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2013 yili qishdan keyin bahor kelib, 2014 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo'lmaydi. CHunki, bu tabiat qonuni — fasllar o'zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Qonun – tizimning elementlari o'rtasidagi umumiy aloqa. Ularning uchta turi mavjud. **Voqelik qonunlari** *bizning ongimizdan, biz ularni bilish-bilmasligimizdan qat'i nazar mavjud va amal qiladi.*

6-mavzu: Bilish metodologiyasi: asosiy tushunchalar

Reja:

1. Gnoseologiyaning mazmuni va mohiyati.
2. Bilishning asosiy turlari va shakllari.
3. Haqiqat tushunchasi. Haqiqatning turlari. Bilishda amaliyotning o'rni
4. Falsafa metodlari. Fan metodlari: umumilmiy, xususiy ilmiy va fanlararo tadqiqot metodlari. Hozirgi zamon metodologiyasi.

Insonning o'zini qurshagan dunyoda mo'ljal olish funksiyasini bilim bajaradi.

Bilim – inson ong yordamida oladigan dunyo haqidagi ma'lumotlarning eng oliy darajasidir.

Bilish va bilim to'g'risida so'z yuritganda o'rta asrlardagi kabi bilim va e'tiqodni qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. **E'tiqod** – *moddiy va ma'naviy dunyo narsalari, jarayonlari va hodisalarini dalil-isbotsiz bilish demak.* «Men Xudoning borligiga ishonaman»; «men yaqinda bahor kelishiga ishonaman»; «men o'z ishimning muvaffaqiyatiga ishonaman» va h.k. va sh.k. E'tiqod – bu insonning ishonchi. **Bilim bizga aniq-ravshan ko'rinib turadigan narsalarni kashf etish imkonini bersa, e'tiqod, ishonch insonga hozircha ko'rinmaydigan sirli narsalarni aniqlashga yordam beradi.** Shu tariqa e'tiqod bilish jarayonida faol ishtirok etadi va uning

muhim unsuri hisoblanadi. Biroq, shu bilan bir vaqtda, zamirida aqlning so‘qirligi, mutaassiblik va insonning kuchsizligi yotuvchi soxta e‘tiqod ham mavjudligini qayd etib o‘tish lozim.

Bilish – *inson qo‘lga kiritadigan axborotning eng oliy darajasi*. Bu axborotni u bilish muammolari va vazifalarini qo‘yish va echish yo‘li bilan, izchil anglab etadi. Axborot miyaning muvohammashtiruvchi faoliyati yordamida belgi shaklini ($2 + 2 = 4$) kasb etadiki, bu unga ishlov berish, saqlash va keyinchalik undan foydalanish uchun qulaydir.

Bilish inson izchil va ijodiy faoliyatining ijtimoiy jarayoni bo‘lib, unda tashqi dunyoning ideal obrazlari yuzaga keladi va bilish maqsadi bo‘lgan bilim shakllanadi.

Bilish predmeti – bu izlanayotgan fikrning diqqat markazidan o‘rin olgan muayyan jihatlar. Masalan, inson juda ko‘p fanlar – biologiya, tibbiyot, psixologiya, sotsiologiya, falsafa va hokazolarning tadqiqot ob‘ekti hisoblanadi. Biroq ularning har biri insonni o‘rganishga o‘z nuqtai nazaridan yondashadi: masalan, psixologiya insonning ruhiyati, ichki olami, xulq-atvorini, tibbiyot – insonning kasalliklari va ularni davolash usullarini o‘rganadi va h.k. Binobarin, tadqiqot predmetiga tadqiqotchining muhim mo‘ljali kiradi, ya‘ni u tadqiqot vazifasi nuqtai nazaridan shakllanadi.

Ma‘lumki, inson tarix yaratuvchisi, sub‘ekti hisoblanadi, o‘z tarixiy mavjudligining zarur shart-sharoitlari va asoslarini o‘zi yaratadi. Ijtimoiy-tarixiy bilish ob‘ekti odamlar tomonidan nafaqat o‘rganiladi, balki yaratiladi ham, demak, ob‘ektga aylanishdan oldin u yaratilishi, shakllantirilishi lozim.

GNOSEOLOGIYANING MOHIYATI VA MAZMUNI. «Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta‘limot, fan so‘zlaridan kelib chiqqan. So‘zma-so‘z ma‘nosi - «bilish haqidagi ta‘limot (fan)», «ong haqidagi ta‘limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan.

GNOSEOLOGIYADA QUYIDAGILAR O‘RGANILADI:

- 1) *insonning dunyoni bilish imkoniyati;*
- 2) *insonning o‘zlikni anglash jarayoni;*
- 3) *bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi,*
- 4) *bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.*

Shunday qilib, umuman olganda, *gnoseologiya ong, bilish, bilimni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.*

Shaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o‘z-o‘ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta‘siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko‘ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o‘zi ko‘rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o‘laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go‘yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko‘rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o‘zaro aloqalarini aniqlash, uni o‘z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan «oddiy» masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an‘ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to‘qnashadi.

Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug‘ma g‘oyalar, adolat, insoniylik, uyg‘unlik g‘oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo‘lmagan boshqa g‘oyalar mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to‘la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg‘unlik ustidan xaos hukm surishini ko‘rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko‘rsatib o‘tganidek g‘oyalar inson aqliga xos tug‘ma g‘oyalar bo‘lib, ularni inson faqat o‘z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo‘‘tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g‘oyalar aqlga bog‘liq bo‘lmagan

holda mavjud bo'lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug'ilishini ta'kidlaydilar.

Empirizm (empiristlar, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. Yum, L. Feyerbax), aksincha, *inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'lishini inkor etadilar*. Ular barcha g'oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashtirish orqali tug'ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko'ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o'zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. *Persepsiya o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalashdir*

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko'p muammolar bilan shug'ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e'tiqod, qay darajada ko'r-ko'rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in'ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So'nggi o'n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o'rtasidagi farq, «nimani bilaman», «qanday bilaman», «shaxsiy tajribamdan bilaman», «dalilga ko'ra bilaman» kabi iboralar mazmunining o'zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so'z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to'liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko'tarilar ekan, har bir yangi pog'onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo'nalishni farqlash mumkin: **optimizm, agnostitsizm va skeptitsizm**.

Optimistlar *dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar* (I.Kant – «narsa o'zida»). **Skeptiklar** *dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar biroq bilimning haqiqiylikiga shubha bildiradilar*.

Bilimga chanqoq bo'lgan, bilishga harakat qilayotgan odam **optimist**: «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. **Agnostik esa**, «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman», deb ta'kidlaydi. YUzaki **skeptitsizm**, ko'r-ko'rona fanatizm kabi, dunyoqarashi tor odamlarda ko'p uchraydi. F.Laroshfuko ta'biri bilan aytganda, kaltabin odamlar odatda o'z dunyoqarashi doirasidan chetga chiqadigan hamma narsani qoralaydi. Biroq oqilona darajadagi skeptitsizm foydali va hatto zarur.

Metod (yunon. methods — usul) keng ma'noda yo'l, ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi ma'nolarni anglatadi.

Metod u yoki bu shaklda ma'lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. U tamoyillar, talablar tizimi bo'lib, sub'ektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohasida ma'lum natijalarga erishish sari yo'naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo'l bilan etishishga yordam beradi.

Har qanday metod muayyan nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. O'z navbatida, metod mazmuni kengayib boradi, ya'ni bilimning chuqurlashishi va kengayishi, tajribaga tatbiq etilishi bilan metodning ko'lami ham o'zgaradi.

DIALEKTIKA (*yunon. dialektika — bahs, suhbat*) *tabiat, jamiyat va bilish taraqqiyoti qonuniyatlari hamda ularning asosida shakllanadigan umumiy tafakkur uslubi va amaliy faoliyat haqidagi ta'limotdir*. U grek tilida bahs va suhbatlashish san'ati, degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liklikda, taraqqiyot va rivojlanishda, deb tushunishga asoslanadi. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yunalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar

bir-birlari bilan bog‘liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog‘lanishlar orqali namoyon buladi.

Masalan, insoniyat tarixida bu usulga yondashilganida, u uzluksiz tarzda ro‘y beradigan avlodlar o‘rin almashuvi, birining o‘rniga ikkinchisi kelishi, muayyan qadriyatlarni meros qoldirishi va yangilikning eskilikni inkor qilishidan iborat doimiy va takrorlanib turadigan jarayondir. Bashariyatning muayyan davrida esa, shu vaqtning ijtimoiy manzarasini belgilaydigan turli urug‘ yoki qabilalar, davlat, millat va xalqlar, oqim va yo‘nalishlar, g‘oya va mafkuralarning xilma-xil shakllarini ko‘rish, ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo‘lishini kuzatish mumkin.

"METAFIZIKA" (yunon.— fizikadan keyin) - dialektika kabi universal metoddir. Bu so‘z ilmiy muomalaga er. av. I asrda Aristotelning shogirdi, uning she‘rlari sharhovchisi Rodoskiy tomonidan kiritildi. Mutafakkir asarlarini bir tizimga solar ekan, u borliq va bilish haqidagi umumiy masalalarni fizikadan so‘ng "birinchi falsafa"ning (mohiyat, sabab va boshqa) ikkinchi falsafadan farqli xususiy-ilmiy bilimlarni o‘rganadigan qismi sifatida talqin qilgan.

Ko‘p hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan *metafizika olamdagi narsa va hodisalarni o‘rganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan o‘zgarmasdan, alohida turgan holatiga diqqatni ko‘proq qaratadigan usuldir*. Bu usul qo‘llanganida olamning namoyon bo‘lish shakllari hamda ular bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy e‘tibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy o‘zgarish holatida o‘rganish nihoyatda qiyin bo‘lganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislari uning nisbatan tinch va o‘zgaray turgan holatini o‘rganadilar, tadqiq etadilar.

Sofistika — *qarama-qarshi fikrlar asosida ixtiyoriy tanlangan foydali mulohaza bo‘lib, uning yordamida har qanday narsa yoki fikrni isbotlay olish mumkin*. Masalan, Aristotelning yozishicha, bir afinalik ayol o‘g‘liga, jamoa ishlariga aralashma, chunki agar to‘g‘ri gapirsang, seni odamlar; yolg‘on so‘zlasang — Xudolar yomon ko‘radi, degan ekan. Sofizmga ko‘ra afinalik ayolga shunday rad javobi berish mumkin: sen jamoa ishlarida ishtirok qilishing kerak, chunki to‘g‘ri so‘zli bo‘lasan va buning uchun seni Xudolar ham, odamlar ham yaxshi ko‘radi.

Sofistika mavjud bilimlar tizimidan ziddiyatlarni siqib chiqaradi, bu bilan eski va yangi bilimlarni murosaga keltiradi. Sofistika inson bilimi doirasida cheksiz relyativizmni ulug‘laydi. Predmet haqida har narsa deyish mumkin. Qanday maqsad ko‘zlanmasin, so‘zlar ifodasida hech qanday chegara yo‘q (masalan, asal — shirin; asal — achchiq; qo‘rg‘on — aylanasimon, qo‘rg‘on — to‘rtburchak va h.k.) shunga ko‘ra sofist — mohir usta, so‘zamol donishmand ma‘nolarini anglatadi.

EKLETIKA. *Eklektika* hech qanday bilim faoliyati bilan bog‘lanmagan, bir-biriga zid dalillarga asoslanadi va olamni buzib yolg‘on aks ettiradi. U bilim tizimi rivojidadagi yo‘nalish, u hech qanday yagona nazariy asosga ega emas va ba‘zida ob‘ektning o‘rganishning ziddiyatli jihatlarini xarakterlovchi bilim elementlaridir.

Metodologik usul sifatida eklektika birinchi marta qadimgi yunon falsafasida paydo bo‘ldi va iqtiboslarga asoslangan o‘rta asr sxolastik bahslarida, yangi davr XV-VIII asrlar falsafiy bahslarida keng foydalanildi. U hozirgi davrda ham reklama va tashviqotda, ommaviy kommunikatsiya tizimida qo‘llanilib, inson psixikasidagi an‘analar, ko‘nikmalar, intilishlarni bo‘rttiradi. Bunday usulning bema‘niligini Suqrot va Aristoteldan boshlab, hozirgi davr mutafakkirlarigacha tanqid qiladilar. Ammo bu undan foydalanilmaslikni anglatmaydi. Eklektika olam, narsa va hodisalarning bir butunligini, umumiy asoslarini parchalab tashlash uslubiga tayanadi.

SINERGETIKA. Hozirgi zamon fanida sinergetika metodi keng qo'llanilmokda. Sinergetika so'zi yunoncha ("sinergena") bo'lib, kelishuv, hamkorlik, o'zaro ta'sir kabi ma'nolarni anglatadi. German Xakenning fikricha, sinergetika ko'p qismlardan iborat bo'lgan, o'zaro murakkab aloqadorlikdagi komponentlar tizimini o'rganadi. Xaken fikricha *sinergetika hamkorliqdagi harakat bo'lib, butunning tizim sifatida aks etuvchi qismlarining kelishilgan faoliyati ma'nosida talqin qilinadi.*

7-mavzu: Til va kommunikatsiya tushunish vositasi

Reja:

1. Tushunish va uning bilish bilan o'zaro nisbati
2. Dialog-tushunish bilan bog'liq o'zaro aloqa shakli sifatida
3. Tushunish va tushuntirishning o'zaro nisbati

Tushunish va uning bilish bilan o'zaro nisbati. Tushunish va uning bilish (va tushuntirish) bilan o'zaro nisbati muammosi ko'pdan beri muhokama qilinadi. U bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va ko'p jihatdan bahslidir. Masalan, Diltey tushunishni matn muallifining ma'naviy dunyosiga kirish sifatida tavsiflagan bo'lsa, Xaydegger uchun tushunish insonning borliqqa o'ziga xos munosabati, insonning dunyoda mavjud bo'lish usulidir. Gadamer fikriga ko'ra, o'tmish madaniyatini tushunish talqin qiluvchining o'zini tushunishi bilan uzviydir. Shu sababli tushunish predmetini muallif matnga joylagan ma'no emas, balki mazkur matn orqali anglab etilishi lozim bo'lgan moddiy mazmun («ishning mohiyati») tashkil etadi. Bunda, Gadamer fikriga ko'ra, har qanday tushunish til muammosidir: unga «til mediumi»da erishiladi (yoki erishilmaydi) va isbotlashni taqozo etmaydi.

Hozirgi adabiyotlarda tushunish turlari, tiplari va darajalarining har xil tasniflari mavjud. Masalan, G.I.Ruzavin tushunishning uch asosiy turini farqlaydi:

A) Dialogda til vositasida aloqa qilish jarayonida yuzaga keladigan tushunish. Tushunish yo tushunmaslik natijasi bu erda suhbatdoshlar o'z so'zlariga qanday ma'no yuklashiga bog'liq.

B) Bir tildan boshqa tilga tarjima qilish bilan bog'liq tushunish. Bu erda o'zga tilda ifodalangan ma'noni ona tili so'zlari va gaplari yordamida ifoda etish va saqlash nazarda tutiladi.

V) Matnlarni, badiiy adabiyot va san'at asarlarini, shuningdek odamlarning turli vaziyatlardagi qilmishlari va harakatlarini talqin qilish bilan bog'liq tushunish. Bu erda ma'noni intuitiv tushunishning o'zi etarli bo'lmaydi. Bu tushunishning birinchi darajasi. Tushunishning ikkinchi darajasi tadqiqotning boshqa, xususan: mantiqiy-metodologik, aksiologik, kulturologik vosita va metodlarini jalb qilishni taqozo etadi.

Tushunish to'g'risida so'z yuritganda, yana ikki muhim jihatga e'tiborni qaratish kerak:

1. **Germenevtik doira** tamoyili tushunishning muhim jihati hisoblanadi. U tushunishning tsiklik xususiyatini aks ettiradi. Mazkur tamoyil tushunish va tushuntirishni bog'laydi: nimanidir tushunish uchun uni tushuntirish kerak va aksincha. Mazkur o'zaro aloqa butun bilan qismning doirasi sifatida ifoda etiladi: butunni tushunish uchun uning alohida qismlarini tushunish kerak, alohida qismlarni tushunish uchun esa butunning ma'nosi haqida tasavvurga ega bo'lish lozim. Masalan, so'z – gapning qismi, gap – matnning qismi, matn – madaniyat unsuri va sh.k.

2. **Germenevtik doira** – «olmaxon g'ildiragi» emas, zero, unda tafakkur qismlardan avvalgi butunga emas, balki o'z qismlarining bilimi bilan boyigan butunga, ya'ni boshqa butunga qaytadi. Germenevtik doira dialektik xususiyatga ega: unda to'liq va chuqur tushunishdan yanada to'liqroq va chuqurroq tushunishga tomon harakat sodir bo'ladi, mazkur harakat jarayonida tushunishning yanada keng ufqlari namoyon bo'ladi.

Tushunishni hozirgi davrga bog'lash kerakmi?

Mazkur masala yuzasidan ikki asosiy qarash mavjud:

A) Kerak emas. Mazkur qarashga ko'ra, matnni muvofiq tarzda tushunish unga muallif yuklagan ma'noni ochib berishni nazarda tutadi. Ya'ni muallif yuklagan ma'noni hech qanday

qo'shimcha va o'zgartirishlarsiz, mumkin qadar sof shaklda aniqlash lozim. Lekin amalda bunday bo'lmaydi, zero, har bir davr matnga (masalan, san'at asarlariga) o'z mezonlari bilan yondashadi.

B) Tushunish jarayoni muqarrar ravishda tushunishga harakat qilinayotgan narsaga qo'shimcha ma'no yuklash bilan bog'liq. Binobarin, matnni muallif qanday tushungan bo'lsa, shunday tushunishning o'zi etarli emas. Demak, tushunish ijodiy jarayon va u muallif yuklagan ma'noni aynan aks ettirishnigina emas, balki unga tanqidiy baho berish, ijobiy jihatlarini saqlab qolish, ma'noni hozirgi voqelikning mazmuni bilan boyitishni nazarda tutadi.

Hozirgi zamon frantsuz germevistikasining vakili Pol Rikerning fikricha, tushunish hech qachon bilishdan ajralmaydi, balki «ma'noni o'zlashtirish faoliyatining bosqichi» hisoblanadi. Tushunish – fikr yuritish orqali simvolda yashirin ma'noni aniqlash demak. Bunda Riker quyidagi holatlardan kelib chiqadi:

a) germevстика – izchil talqin qilish jarayoni;

b) talqinlarning xilma-xilligi germevstikaning mohiyatini tashkil etadi;

v) tushunish – bir ong tomonidan uzatiladigan, ikkinchi ong esa uni tashqi ifodalar orqali qabul qilib oladigan belgilar ma'nosini tushunib etish jarayoni;

g) ayni bir matn bir nechta ma'noga ega va bu ma'nolar bir-biriga qo'shib, qatlam hosil qiladi.

Shunday qilib, tushunish - muayyan hodisaning ma'nosini, uning dunyodagi o'rnini, yaxlit bir butun tizimdagi funktsiyalarini tushunib etish demak. U borliqning ma'nolarini teran anglab etishga ko'maklashadi. *Tushunish jarayoni sodir bo'lishi uchun quyidagilar zarur: har qanday tabiatli matnda ifodalangan predmet; unda ma'noning mavjudligi; mazkur ma'no to'g'risidagi dastlabki tasavvur; matnni talqin qilish, ya'ni matnning mazmunini tushunish; talqin qiluvchida o'z-o'zini tushunishning mavjudligi, muloqot, aloqa; «til stixiyasi»; dialog yuritish qobiliyati; o'z fikrini bildirishga intilish, boshqacha fikrlaydigan odamga so'z berish, uning aytganlarini hazm qila olish; ayni bir matn (unga muallif yuklagan ma'nodan tashqari) bir nechta ma'noga ega bo'lishini nazarda tutish; matnning predmet mazmunini hozirgi davrning madaniy tafakkuri tajribasi bilan bog'lash.*

8-mavzu: Jamiyat taraqqiyotining falsafiy tahlili

Reja:

1. Jamiyat rivojlanuvchi tizim sifatida. Jamiyatning siyosiy hayotida davlatning o'rni va roli
2. Jamiyat sohalarining mazmun mohiyati. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatida nodavlat tashkilotlarning tutgan o'rni
3. “Madaniyat” tushunchasi, uning mohiyati. Jahon sivilizatsiyasi tarixida Sharq madaniyatining o'rni va uni o'rganishning ahamiyati.
4. Qadriyat tushunchasi. Qadriyatning turlari, ularning inson va jamiyat hayotidagi o'rni

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat hayoti asrlar osha olimlar va faylasuflarning tadqiqot ob'ekti bo'lib kelmoqda. U turli fanlar, chunonchi: sotsiologiya, tarix, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya, iqtisodiy nazariya va hokazolar doirasida o'rganiladi. Muayyan fanlardan farqli o'laroq, **falsafaning vazifasi** tarixiy jarayonning umumiy jihatlarini o'rganishdan iborat. Falsafa muayyan hodisalarning sabablari nimada degan savolga javob topish vazifasini o'z oldiga qo'ymasada, tarix fanining metodologik asoslarini yaratadi, mazkur sabablarni aniqlashga nisbatan qanday yondashish kerak, degan savolga javob beradi. U dunyoqarashga doir o'z mo'ljallariga tayanadi, ijtimoiy va gumanitar fanlarning kategoriyalar apparatini ishlab chiqishda ishtirok etadi. O'z kategoriyalarining ijtimoiy mazmunini yoritir ekan, falsafa shunga asoslanib muayyan-tarixiy jarayonlarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Tarix falsafasining muammolaridan biri bu tarixiy jarayonning birligi muammosi va tarixni davriylashtirish tamoyillarini belgilashdir.

Falsafaning vazifasi jamiyat hayotining asosiy negizlarini, uning tizim tashkil etadigan omillarini aniqlashdan iborat.

Jamiyat — tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi.

Jamiyat moddiy va ma'naviy omillar birligidan iborat. Hozirga qadar adabiyotlarda moddiy va ma'naviy hayot bir-biridan keskin farqlanar edi. Moddiy hayot tadqiqiga ko'proq e'tibor berilar. Xolbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liq. Xuddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari, jamiyatning moddiy va ma'naviy jihatlarini ham bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish mantiqqa ziddir. Prezident Islom Karimov asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyot asosi ekani ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. SHuning uchun ham hozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini shakllantirishga katta e'tibor berilyapti. Zero, kishilar iqtisodiy jihatdan qashshoq bo'lgani uchun ilmsiz bo'lmaydi, balki, aksincha — ilmsiz bo'lgani uchun qashshoq bo'ladi. SHuning uchun yurtimizda xalq ma'naviyatini yuksaltirish orqali iqtisodiy farovonlikni ta'minlashga katta e'tibor berilyapti. Jamiyatning vujudga kelishi Kishilarni oila bo'lib, jamoa bo'lib uyushishga nima majbur qilgan, degan masala qadim zamonlardan o'ziga ulug' mutafakkirlar e'tiborini jalb etgan. Bu masalani diniy tushunish — uni ilohiy kuch, xudo bilan bog'lab izohlashdir. Dunyoviy qarashlarga ko'ra, odamlar o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda yashashga, jamoa bo'lib birlashishga ko'nikkan. Kishilar hayotiy tajriba, aql va tafakkur tufayli jamiyat bo'lib yashashning qulay, afzal va zarurligini tushungan. Bu jarayonda o'zaro munosabatlarga kirishgan kishilar ana shu munosabatlarni takomillashtirish, yanada rivojlantirish orqali ma'naviy kamolotga erishgan. Bu kishilarni bir-biri bilan yaqinlashtirgan, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish imkonini bergan. Ijtimoiy munosabatlarning amal qilish jarayonida odamlarni uyushtirishning tarixiy shakllari — oila, davlat, jamoa (qishloq, shahar) vujudga kelgan. Odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, ilmiy, falsafiy, xuquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning barchasi bir so'z bilan **ijtimoiy munosabatlar deyiladi**. Ijtimoiy uyushmalar kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qoldirishga yordam beradi. Ular mohiyatan inson va jamiyat mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Masalan, oila, davlat, ta'lim-tarbiya, mahalla, Vatan kabi qadriyatlarisiz inson va jamiyat o'z mohiyatini yo'qotadi.

Jamiyatning moddiy hayotiga quyidagilar kiradi:

- kishilarning yashashi, shaxs sifatida kamol topishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlar;
- oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;
- moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;
- ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmui;
- moddiy boyliklar, tabiiy zahiralalar.

Jamiyatning ma'naviy hayotiga olamni tushunish, jamiyat va inson to'g'risidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, G'oyalar, mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ta'lim-tarbiya, axborot vositalari, madaniyat, ilm-fan muassasalari **va boshqalar kiradi**. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini boshqarish, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda turli siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, tashkilotlar, turli uyushmalar) muhim o'rin tutadi. Jamiyatni boshqarishning siyosiy-xuquqiy jihatlar ham muhimdir. Kishilar tamonidan siyosiy va huquqiy bilimlarning chuqur o'zlashtirilishi jamiyatning barqaror yashashi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar. Falsafiy tafakkur tarixida jamiyatning mohiyati va rivojlanishiga oid turli nazariyalar mavjud. Xususan, nemis faylasufi **Gegel jamiyatning** shakllanishi va rivojlanish sabablarini mutlaq ruhning rivojlanishi bilan, **L. Feyerbax** din bilan bog'lagan, ijtimoiy taraqqiyot sabablarini diniy ong taraqqiyotidan izlagan. Fransuz mutafakkiri **O. Kont** jamiyatning rivojlanish sabablarini insoniyat ma'naviy taraqqiyotining uch bosqichi (teologik, metafizik, pozitiv bosqichlar) bilan izohlagan. K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o'zgarishlar bilan bog'lagan, barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirgan. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun'iy ravishda mutlaqlashtirgan va ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy inqilobni amalga oshirishni, mulkdorlar sinfini tugatishni taklif etgan. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning bir yoqlama va xato ekanini ko'rsatdi. Jamiyat taraqqiyoti ko'p bosqichli jarayon ekani to'g'risidagi qarashlar AQSH faylasufi **O. Toffler** tomonidan ilgari surilgan. Bunday qarashga ko'ra jamiyatlar taraqqiyotiga binoan, agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratilgan. Adabiyotlarda jamiyat taraqqiyoti borasida sivilizatsiyali yondashuv g'oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko'ra har bir xalq o'zining betakror, noyob, o'ziga xos va o'ziga mos turmush tarzini saqlab qolgan holda, boshqa xalqlar tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos modelini yaratadi.

QADRIYAT TUSHUNCHASI va uning umumiy tavsifi.

Qadimgi davrdayoq faylasuflarni qadriyatlar muammosi qiziqtirgan. Ammo o'sha davrda qadriyat **borliq** bilan ayniylashtirilgan, qadriyatga xos bo'lgan xususiyatlar esa uning mazmuniga kiritilgan. Masalan, Zardo'sht, Moniy, Suqrot va Platon uchun **yaxshilik** va **adolat** kabi qadriyatlar haqiqiy borliqning bosh mezonlari hisoblangan. Bundan tashqari, qadimgi faylasuflar qadriyatlarni tasniflashga harakat qilganlar. Xususan, Moniy **zulmat** va **ziyo** dunyosi mavjud, **birinchi dunyoda** adolatsizlik, zulm, zo'ravonlik, **ikkinchisida** esa abadiy, engilmas doimiy qadriyatlar hukm suradi deb hisoblaydi Aristotel o'ziga to'q qadriyatlarni (ular jumlasiga faylasuf **inson, baxt, adolatni** kiritgan) va anglab etish imkoniyati insonning oqilligiga bog'liq bo'lgan nisbiy qadriyatlarni farqlaydi.

Turli falsafiy davrlar va ularda mavjud bo'lgan falsafiy maktablar qadriyatlar tushunchasining shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan. Masalan, **O'rta asrlarda** g'arbda ham sharqda ham **qadriyatlar diniy xususiyat** kasb etgan va ilohiy mohiyat bilan bog'langan.

9-mavzu: Falsafiy antropologiya (Inson haqidagi ta'limot)

Reja:

1. Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlari. Ongning tabiati, strukturasi va funksiyalari
2. Hayotning mazmuni va unda insonning vazifasi. Hayotni tark etish bosqichlari. Suitsid va parasuitsidning oldini olishda tarbiyaning roli.
3. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari.
4. Faoliyatni tashkil qilishda huquq va axloq uyg'unligi

Inson — falsafaning bosh mavzusi. Odam, inson va shaxs tushunchalari. Insonning yaralishi, mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni falsafiy muammolar tizimida muhim o'rin tutadi. Turli falsafiy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi tabiiy ham edi, chunki inson mohiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy sharoitda o'zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan. Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin.

Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib

yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan "**O'z-o'zingni angla**", degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Ajablanarlisi shundaki, oradan ikki yarim ming yil vaqt o'tgach, hozir ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan echishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi **Lao Szi fikriga ko'ra**, "boshqalarni biluvchi oqil, o'zini biluvchi donishmanddir". **Protagorning**: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan **Iso Masih**. **Buddaviylarning**: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. **Islomda** «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi. Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab etadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir.

Beruniy fikricha, insonning fe'l-atvori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi.

Forobiy fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashtirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo'ladi. Yakka holda hech kim buning uddasidan chiqa olmaydi. "**Inson shunday maxluqotki**, u faqat jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirishi va oliy ma'naviy darajaga ko'tarilishi mumkin"². **Inson** o'z hayotining me'mori, ijodkori bo'lmog'i, o'zida fozila xislatlar, iste'dodlarni tarbiyalashi lozim. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat ko'rsatgandagina erishadi. **Inson** ijtimoiy mavjudot. Yolg'izlik uzlat uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan iste'dodini yo'qotadi.

Ibn Xaldun insonga ijtimoiy voqelik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. **Inson jonzot sifatida ezgulik va yovuzlik olamidir**. Shunga ko'ra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan ko'ra ezgulikka, yomonlikdan ko'ra yaxshilikka, nafratdan ko'ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho ne'matdir. **Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr** (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning **fikricha**, **inson** kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb ta'kidlaydi.

Shunday qilib, falsafaning ikki yarim ming yillik tarixi mobaynida insonga juda ko'p ta'riflar va tavsiflar berildi, u ko'p sonli sinonimlar orttirdiki, falsafiy tahlilning boshqa biron-bir ob'ektida bunday holga duch kelish mushkul. Zero, **falsafa tarixida inson**:

- «aqli mavjudot»;
- «siyosiy hayvon»;
- «tabiat gultoji»;
- «mehnat qurollari yasovchi hayvon»;
- «o'zlikni anglash qobiliyatiga ega mavjudot»;
- «ma'naviy va erkin mavjudot» va hokazolar sifatida talqin qilingan.

Ulug' mutasavvuf **Abdulxoliq G'ijduvoni** insonni «**kichik olam**» deb hisoblagan.

Falsafada bahs yuritiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Umuman olganda, insonga daxldor bo'lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og'irini engil qilmasa, unday fanning keragi bormikan? shu ma'noda, inson, avvallo, o'zi uchun zarur bo'lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan. Tabiat, madaniyat, siyosat, sivilizatsiya, bilish kabi

2 Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –B.69

masalalar inson manfaatlari va insoniy mohiyatning namoyon bo'lish shakllaridir. Ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog'liqdir. Falsafa insonni olamning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi.

10-mavzu: Globallashuvning falsafiy muammolari

Reja:

1. Globallashuv tushunchasi. Globallashuvning ijobiy tomonlari va salbiy oqibatlari
2. Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi
3. Bashoratning turlari va metodlari. O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati
4. Texnika va texnologiya tushunchalarining mohiyati. Texnologik taraqqiyotning istiqbollari

Globallashuv - bu avvalo hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir. Savdo va ishlab chiqarish, iqtisodiy, moliyaviy aloqalarning dunyo miqyosida g'oyat kuchayishi, tezlashishi **globallashuvning vujudga kelishiga zamin yaratdi.**

Globallashuv – iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalarning haddan tashqari intensivlashuvi, eng yangi axborot texnologiyalari va umuman axborotning jihon miqyosida shiddat bilan tarqalishi, xalqaro standartlashuvi va maishiy turmushda, iste'molda, shu jumladan, nomoddiy iste'molda umumiy qolip hamda andozalarning paydo bo'lishidir. Globallashuv turli mamlakatlar iqtisodi, madaniyati, ma'naviyati, odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va bog'liqlikning kuchayishidir. Globallashuvga berilgan ta'riflar juda ko'p. Lekin uning xususiyatlarini to'laroq qamrab olgani, fransuz tadqiqotchisi B. Bandining ta'rifi harakterlidir.

a) **Globallashuv**-muttasil davom etadigan tarixiy jarayon.

b) **Globallashuv**-jahonning gomogenlashuvi (yun.xonkodens tarkibi, kelib chiqishi jihatidan bir xillik, bir jinslik) va universallashuvi jarayoni;

v) **Globallashuv**-milliy chegaralarning "yuvilib ketish" jarayoni.

Globallashuvning uchchala o'lchoviga ham e'tiroz bildirish mumkin. Biroq jahondagi jarayonlarni kuzatsak bularning uchchallasini ham ko'rish mumkin.

Globallashuvning mamlakatlar iqtisodiy siyosati va ma'naviyatiga o'tkazishi mumkin bo'lgan ijobiy va salbiy ta'siri Hindistonning mashhur davlat arbobi **Maxatma Gandining quyidagi so'zlarida** yaxshi ifodalangan. **"Men uyimning darvoza va eshiklarini doim mahkam berkitib o'tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. SHu bilan birga, ochilgan eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo'lib uyimni ag'dar-to'ntar qilib tashlashi, o'zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman."**

Globallashuv hodisasi va globalistika. Hozirgi zamonda dunyo so'nggi yuz yillik ichida yuz bergan jamiyat hayoti barcha jabhalarining faol integratsiyalashuvi natijasida sezilarli darajada o'zgardi va yaxlit bir butun organizmga aylandi. Buning oqibati o'laroq, ayrim xalqlar va butun insoniyatning ijtimoiy ongida global jarayonlar va ularning ta'sirida yuzaga kelgan umumiy (dunyo miqyosidagi) muammolar bilan belgilangan jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafaqat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi. Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv (lot. globus – er kurrasi) deb nomlandi.

Globallashuv jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Er sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir. Shuningdek globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab etish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular ta'sirida

yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab etishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo‘lishiga olib keldi. **Globalashuv tarafdorlari globalistlar deb ataladi. Kengroq ma’nodagi «globalistika» atamasi globalashuvning turli jihatlarini va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo‘llaniladi.**

Shuni ta’kidlash lozimki, globalistika odatda ilmiy bilimning tabaqalanishi natijasida yoki turdosh fanlar tutashgan joyda paydo bo‘ladigan ayrim fanlar qatoriga kirmaydi. Uning vujudga kelishi zamirida qarama-qarshi jarayonlar – hozirgi zamon faniga xos bo‘lgan **integratsiyalashuv** jarayonlari yotadi. Globalistika tadqiqotlar va bilishning shunday bir jabhasiki, bu erda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o‘z predmeti va metodi nuqtai nazaridan, globalashuvning turli jihatlarini tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o‘rganib, ularning echimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo‘nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo‘lishi uchun ob’ektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi.

11-mavzu: Tushunchalarni shakllantiruvchi mantiqiy usullar

Reja:

- 1.** Formal mantiqning predmeti va strukturasi. Mantiq ilmining fanlar tizimidagi o‘rni
- 2.** Tafakkurning mantiqiy shakllari. Tushuncha tafakkur shakli sifatida
- 3.** Tushunchalar o‘rtasidagi munosabatlar. Tushunchaning mazmuni va xajmi
- 4.** Sig‘ishadigan va sig‘ishmaydigan munosabatdagi tushunchalar.

Kelib chiqishiga ko‘ra **arabcha** bo‘lgan “mantiq” (grekcha–logos) atamasi «**fikr**», «**so‘z**», «**aq**l», «**qonuniyat**» kabi ma’nodagi ega. Uning ko‘pma’noligi turli xil narsalarni ifoda qilishda o‘z aksini topadi.

Xususan, mantiq so‘zi, **birinchidan**, ob’ektiv olam qonuniyatlarini (masalan, «ob’ektiv mantiq», «narsalar mantiq‘i» kabi iboralarda), **ikkinchidan**, tafakkurning mavjud bo‘lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o‘rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yig‘indisini (masalan, «sub’ektiv mantiq» iborasida) va **uchinchidan**, tafakkur shakllari va qonunlarini o‘rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

Mantiq ilmining o‘rganish **ob’ektini tafakkur** tashkil etadi. «**Tafakkur**» ham arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilidagi «*fikrlash*», «*aqliy bilish*» so‘zlarining sinonimi sifatida qo‘llaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan o‘rni, bilishning boshqa shakllari bilan bo‘lgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida sub’ektiv, ideal obrazlar shaklida aks etishidan iborat. Bilish jarayonining asosini va oxirgi maqsadini amaliyot tashkil etadi. Barcha hollarda bilish insonning hayotiy faoliyati bilan u yoki bu darajada bog‘liq bo‘lgan, uning ma’lum bir ehtiyojini qondirishi mumkin bo‘lgan narsalarni tushunib etishga bo‘ysundirilgan bo‘ladi.

Bilish murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini **hissiy bilish** – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya’ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo‘ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma’lumotlar olinadi.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo‘lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish ob'ektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) sub'ektga (individda, to'g'rirog'i, uning sezgi organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet–signal ta'sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari: sezgi, idrok va tasavvur predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy bilish shakli predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To'rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. Usiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson tashqi olam bilan o'zining sezgi organlari orqali bog'langan. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog'liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi oxir-oqibatda empirik talqin qilish yo'li bilan, ya'ni tajribada bunday bilimlarning ob'ektini qayd etish orqali asoslanadi. O'z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko'rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (kompyuter yordamida fotoroboti yaratiladi) yaqqol his qilinadi va qidiriladi.

Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o'z imkoniyatlari chegarasiga ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to'plami), ularning tashqi belgilari haqida ma'lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o'rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o'rtasidagi bog'lanish) o'rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. *Tafakkur bilishning yuqori-ratsional (lotincha ratio – aql) bilish bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi.*

12-mavzu: Mulohaza. Xulosa chiqarish

Reja:

1. Mulohazaning kompleks taxlili: tarkibi, ifodalanishi, chinlik qiymati, turlari
2. Oddiy va murakkab mulohazalar va ularning turlari
3. Xulosa chiqarishning umumiy mantiqiy tavsifi: tuzilishi, turlari va umumiy qoidalari
4. Fikrning xarakter xususiyatiga ko'ra xulosa chiqarish: induksiya va deduksiya, analogiya; ularning o'zaro aloqadorligi

HUKMpredmetga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

Hukmning asosiy vazifasi predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir. Ana shuning uchun ham u doimo **tasdiq** yoki **inkor** shakldagi fikrdan iborat bo'ladi. Fikr yuritish jarayonida biz predmet va hodisalarning oddiy, tashqi

xususiylari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog'lanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz. Predmet va hodisalarning xususiylarini ketma-ket o'rganib, ular haqida turli abstraksiyalar hosil qilamiz. Bu abstraksiyalar hukmlar yordamida ifodalanadi. Bilimlarimiz turlicha bo'lgani uchun, ularni ifodalaydigan hukmlar ham har xil bo'ladi. Ba'zi hukmlarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida xususiylatning predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya'ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Hukmlar nisbatan tugal fikrdir. Unda konkret predmet bilan uning konkret belgisi haqida bilim ifoda qilingan bo'ldi.

Hukmlar voqelikka mos kelish darajasiga ko'ra **chin**, **xato** va **noaniq** (ehtimol, taxminiy) bo'ladi. *Ob'ektiv voqelikka mos kelgan, uni to'g'ri ifodalagan hukmlar* **chin**, mos kelmaganlari **xato** bo'ladi. Ayni vaqtda chinligini ham, xatoligini ham aniqlab bo'lmaydigan hukmlar – **noaniq** hukmlar mavjuddir.

Hukmlar tilda gaplar orqali ifodalanadi. Hukmmantiqiy kategoriya bo'lsa, gapgrammatik kategoriyadir. Hukmlar asosan darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor holda bo'ladi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot - bu harakat» kabi gaplar hukmni ifoda qiladilar.

Hukmlar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab bo'ladi.

ODDIY HUKM deb tarkibidan yana bir hukmni ajratib bo'lmaydigan mulohazaga aytiladi. **Masalan**, «Mantiq ilmini o'rganish to'g'ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi» degan mulohaza oddiy hukmni ifodalaydi.

MURAKKAB HUKM tarkibidan ikki yoki undan ortiq hukmni ajratish mumkin bo'lgan mulohazalarga aytiladi. **Masalan**, «Mantiq ilmi tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganadi», degan mulohaza murakkab xumkmdir. Bu mulohazaning tarkibi ikki qismdan: «Mantiq ilmi tafakkur shakllarini o'rganadi» va «Mantiq ilmi tafakkur qonunlarini o'rganadi», degan ikki oddiy hukmdan iborat.

Xulosa chiqarish deb bir va undan ortiq chin mulohazalardan ma'lum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqarishdan iborat bo'lgan tafakkur shakliga aytiladi.

Xulosa chiqarish jarayoni asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o'tishdan tashkil topadi. To'g'ri xulosa chiqarish uchun, avvalam bor, asoslar chin mulohazalar bo'lishi, o'zaro mantiqan bog'lanishi kerak.

Masalan, «Aristotel-mantiq fanining asoschisi» va «Platon yunon faylasufidir» degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki bu mulohazalar o'rtasida mantiqiy aloqadorlik yo'q.

Xulosa asoslari va xulosa ham o'zaro mantiqan bog'langan bo'lishi shart. Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo'ladi. Bu qoidalar buzilsa, to'g'ri xulosa chiqmaydi. Masalan: «Talaba A – a'lochi» degan mulohazadan «Talaba A – odobli», deb xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko'ra, aniqrog'i, xulosa chiqarish qoidalarining qat'iyligiga ko'ra hamda xulosa asoslarining soniga va fikrning harakat yo'nalishiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

13-mavzu: Argumentlash va bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari

Reja:

1. Asosli muhokama yuritish shartlari. Isbotlash va rad etishning umumiy tavsifi
2. Isbotlash va rad etishning turlari
3. Paralogizm, sofizm va paradokslar haqida tushuncha
4. Bilimlar taraqqiyotining mantiqiy shakllari: muammo, gipoteza va nazariya

Isbotlash bir hukmning chinligini u bilan bog'langan boshqa chin hukmlar yordamida asoslashdan iborat bo'lgan mantiqiy amaldir. Uning tarkibi uch elementdan tashkil topgan: tezis, argumentlar (asoslar), isbotlash usuli – demonstratsiya.

Tezis – chinligi asoslanishi lozim bo'lgan hukm, u isbotlashning markaziy figurasi hisoblanadi; butun diqqat-e'tibor uning chinligini ko'rsatishga qaratiladi. Tezis bir mulohazaning o'zidan, yoki mulohazalar tizimidan, yoki teoremlardan, yoki aniq faktlarni umumlashtirish natijalaridan, yoki hodisalarning sababini ko'rsatuvchi mulohazalardan va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Argumentlar – tezisning chinligini asoslash uchun keltirilgan hukmlar. Argumentlar bo'lib faktlarni qayd qiluvchi hukmlar, ta'riflar, aksiomalar, teoremlar, qonunlar hamda boshqa empirik va nazariy umumlashmalar xizmat qiladi. Argument sifatida keltirilgan faktlar, albatta, o'zaro bog'langan va tezisning mohiyatiga aloqador bo'lishi lozim.

Ta'riflar ham chin hukmlar bo'lib, ulardan argument sifatida foydalanish mumkin. Masalan, «Harakat – bu har qanday o'zgarishdan iborat», degan ta'rif chin hukmdir.

Aksiomalar chinligi o'z-o'zidan ravshan bo'lgan, isbotlashni talab qilmaydigan fikrlardir. Inson tajribasida ko'p martalab takrorlanganligi uchun ham ularni isbotlash zarur emas.

Teoremlar va qonunlarning chinligi isbotlangan bo'ladi, ularni hech ikkilanmasdan argument qilib olish mumkin.

Isbotlash usuli – demonstratsiya tezis bilan argumentlar o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iborat. U xulosa chiqarish shaklida bo'ladi, ya'ni tezis argumentlardan xulosa sifatida mantiqan keltirib chiqariladi.

Isbotlashning ikki turi mavjud: bevosita isbotlash, bivosita isbotlash. Bevosita isbotlashda tezisning chinligi to'g'ridan-to'g'ri argumentlar bilan asoslanadi, unda tezisga zid bo'lgan hukmlardan foydalanilmaydi. Tezis ko'p hollarda yakka hodisani ifoda qilib keladi va ma'lum bir umumiy bilimdan, masalan, qonundan argument sifatida foydalanilib, uning chinligi asoslanadi. Masalan, «O'zbekiston – mustaqil davlatdir», degan hukm (tezis)ning chinligi «O'zbekistonning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi, uning xalqaro miqyosda e'tirof etilishi» kabi asoslar yordamida isbotlanadi.

Bivosita isbotlashda esa tezisning chinligi unga zid bo'lgan hukmning (antitezisning) xatoligini ko'rsatish orqali asoslanadi. Antitezis qanday shaklda ifodalangan bo'lishiga qarab apagogik isbotlash va ayiruvchi isbotlash farq qilinadi. Apagogik isbotlashda tezis (a) va antitezis

(^a) o'rtasidagi munosabatga asoslaniladi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan hukmning chinligini asoslash uchun unga zid bo'lgan «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm olinadi.

Apagogik isbotlashda antitezis topilib (1-bosqich), vaqtincha chin deb qabul qilinadi va undan ma'lum bir natijalar keltirib chiqariladi (2-bosqich), so'ngra bu natijalarning xatoligi ko'rsatiladi (3-bosqich) va demak, tezisning chinligi isbotlanadi. Masalan, «Materiya harakatsiz mavjud», degan hukm chin bo'lsa, «Moddiy predmetlar strukturasisiz mavjud», degan fikr (antitezisdan kelib chiqqan natija) ham chin bo'ladi. Bizga ma'lumki, moddiy predmetlar tarkibsiz (uni tashkil qiluvchi elementlar va ularning o'zaro aloqasisiz) mavjud emas. Demak,

«Materiya harakatsiz mavjud», degan fikr xato, shu tariqa «Materiya harakatsiz mavjud emas», degan fikrning chinligi asoslanadi.

Ayiruvchi isbotlashda tezis sof ayiruvchi hukmning (kuchli diz'yunkstiyaning) bir a'zosi bo'lib, uning chinligi boshqa a'zolarining (antitezisning) xatoligini ko'rsatish orqali asoslanadi. Masalan, «Jinoyatni yo A, yo V, yo S shaxslar sodir etgan», degan fikr tekshirilib, «Jinoyatni V shaxs ham, S shaxs ham sodir etmagan»ligi aniqlanadi va shu tariqa «Jinoyatni A shaxs sodir qilgan», degan hukmning chinligi asoslanadi. Bu misolda ayiruvchi isbotlash ayiruvchi – qat'iy sillogizmning inkor etib, tasdiqlovchi modusi bo'yicha qurilgan. Ayiruvchi isbotlashda barcha muqobil variantlar to'liq olingandagina xulosa chin bo'ladi, ya'ni tezis isbotlanadi.

Raddiya. Rad etish usullari.

Raddiya – isbotni buzishga qaratilgan mantiqiy amaldir.

Birorta fikrning chinligini rad etish ayni paytda unga zid bo'lgan fikrning xatoligini ko'rsatishdan iborat bo'lganligi uchun raddiyani isbotlashning xususiy ko'rinishi, deb hisoblash mumkin. Raddiya ham isbotlash kabi tezis (rad qilinishi lozim bo'lgan hukm), argumentlar (tezisni rad qiluvchi hukmlar) va demonstratsiya (rad etish usuli) dan tashkil topgan bo'ladi. Raddiya birorta masalani muhokama qilish, ya'ni bahs, munozara jarayonida uchraydi. Bahs qatnashchilaridan biri ma'lum bir tezisni ilgari surib, uni himoya qilsa (proponent), boshqasi unga qarshi chiqadi (opponent). Hal qilinmagan, Munozarali masalalar bo'yicha olib boriladigan bahslar polemika hisoblanib, unda qarama-qarshi tezislari asoslanibgina qolmay, balki tanqidiy analiz ham qilinadi.

14-mavzu: «Etika» fanining predmeti va jamiyat hayotidagi ahamiyati

Reja:

1. «Etika» fanining predmeti, mohiyati va tuzilmasi
2. Gедonizm va evdemonizm ta'limotining axloqiy ahamiyati
3. Etikaning kategoriyalari, tamoyillari, me'yorlarining shaxs va jamiyat munosabatlarida namoyon bo'lishi
4. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan. U bizda «Ilmi ravish», «Ilmi axloq», «Axloq ilmi», «Odobnoma» singari nomlar bilan atab kelingan. Ovro'pada esa «Etika» nomi bilan mashhur, biz ham yaqin-yaqingacha shu atamani qo'llar edik. U dastlab manzildoshlik, yashash joyi, keyinchalik esa odat, fe'l, fikrlash tarzi singari ma'nolarni anglatgan; yunoncha «ethos» so'zidan olingan.

Uni birinchi bo'lib yunon faylasufi Arastu ilmiy muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch guruhga bo'ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruhga falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruhga etika va siyosatni; uchinchi guruhga esa san'at, hunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday qilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi ta'limotni fan darajasiga ko'targanlar va «Etika» (ta ethika) deb ataganlar.

Biroq bizda milliy-mintaqaviy axloqiy qadriyatlarimizning, dastlabki axloqiy g'oyalarning vujudga kelishi qadimgi yunonlar yashagan davrdan o'nlab asrlar avval ro'y bergan. Ajdodlarimizning eng ko'hna e'tiqodiy-axloqiy kitobi - «Avesto» buning yorqin dalilidir. Shu sababli endilikda bu fanni ham ilmiy-tarixiy, ham zamonaviy-hayotiy talablar nuqtai nazaridan «Axloqshunoslik» deb atashni maqsadga muvofiq deb bildik.

Axloqshunoslik axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini o'rganadi. «Axloq» so'zi arabchadan olingan bo'lib, insonning muomala va ruhiy xususiyatlari majmuini, fe'lini, tabiatini anglatadigan «xulq» so'zining ko'plik shaklidir. «Axloq» iborasi ikki xil ma'noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning predmetini anglatadi, muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi.

Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini - xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, mahalla-ko'y miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq - jamiyat, zamon, ba'zan umumbashariy ahamiyatga ega, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig'indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma'naviy hodisa.

Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik, metroda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o'tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi chiqib, uning ro'parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: «O'tiring, otaxon!» deb joy bo'shatsa, u chiroyli a'mol qilgan bo'ladi va bu a'moli bilan atrofdagilarda yaxshi kayfiyat uyg'otadi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minnatdorchilik bildirib: «Baraka topgur, odobli yigitcha ekan», deb qo'yadilar. Aksincha, talaba yo teskari qarab olsa, yoki o'zini mudraganga solib, qariyaga joy bo'shatmasa, g'ashimiz keladi, ko'nglimizdan: «Buncha beodob, surbet ekan!» degan fikr o'tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyg'otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo'shatgani yoki bo'shatmagani oqibatida vagondagi yo'lovchilar hayotida darhol biror-bir ijobiymi, salbiymi - muhim o'zgarish ro'y bermaydi.

15-mavzu: Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni

Reja:

1. Nikoh - eng qadimgi axloqiy munosabat shakli. Nikohning qonuniy va diniy jihatlari
2. Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitining farzand tarbiyasiga ta'siri
3. Oila nomusi va sha'nini saqlashda ota-ona va farzandlar mas'uliyati
4. Davlatning oila tinchligi va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni. Oila shartnomasini tuzishning axloqiy jihatlari

Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki har bir jamiyat a'zosi, bo'lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. **Oila uch jihatni:** o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi.

Nikoh va muhabbat. Avvalo, nikoh haqida to'xtalib o'taylik. Qonunga binoan nikoh tuzish shartlaridan eng muhimlari - nikohga kiruvchilarning o'zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga etganliklari. Bizda yigitlar uchun - 18, qizlar uchun - 17 nikoh yoshlari qilib belgilangan. Bu - masalaning huquqiy tomoni. Uning ikkinchi - axloqiy tomoni ham borki, u muhabbat bilan bog'liq. Nikoh tuzishdan avval ikki yosh orasida goh ochiq sevgi - muntazam uchrashuvlar, ahdu paymonlar qilish yoki orqavorotdan bir-birini yoqtirish hollari bo'lishi mumkin. Har ikkala holda ham rozilik o'zgarimas shart hisoblanadi.

Ba'zan qadimda Sharq xalqlarida, shu jumladan, o'zbeklarda qizning yoki yigitning rozilgisiz to'y qilib yubora berishgan, ota-onalar kelishishsa - bas, degan fikrlarni uchratadi kishi. Ayniqsa, bunday gaplar sho'rolar davrida tinimsiz takrorlanar edi. Vaholanki, bunday hol kam bo'lgan, uni musulmonchilik inkor etadi. **Rivoyat qilishlaricha, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom uylariga sovchi kelganida,** qizlari Fotimadan doimo rozilik so'rganlar va rad javobi olganlar. Faqat Hazrat Ali sovchi qo'yganlarida, Bibi Fotima rozilik berganlar. Demak, farzandning roziligini olish bizga Payg'ambarimizdan qolgan sunnat.

Hozirgi kunda ham ko'pgina yoshlarimiz sovchi orqali turmush quradilar. Odatda sovchi kelib ketgach, yigit bilan qiz uchrashtiriladi, ikkalasi bir-birini ma'qul ko'rsagina fотиha qilinib, to'y taraddudi ko'riladi. Juda ko'p hollarda bunday yoshlar o'rtasida keyinchalik haqiqiy muhabbat shakllanadi. Abdulla Qodiriy «O'tgan kunlar» romanida tasvirlagan Otabek bilan Kumush o'rtasidagi sevgini buning mumtoz na'munasi desa bo'ladi. Ochig'ini aytish kerakki, muhabbatning ham o'z darajasi bor: Layli bilan Majnunning muhabbati hamma sevishganlarga ham nasib etavermaydi. Bunday romantik-sururiy sevgi real hayotda kamdan-kam uchraydi. Buning ustiga, *oilaviy muhabbat ma'lum ma'noda salobatli, ko'proq yashirin tarzda namoyon bo'ladi.*

Oilaning asosi bo'lmish nikoh - *ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan sevgi, sevishning ijtimoiylashgan ko'rinishi.* Biroq sevgi-muhabbat faqat erkinlikda namoyon bo'ladi. *SHu jihatni nazarda tutadigan bo'lsak, nikohni, ma'lum ma'noda, an'analar, urf-odatlar va e'tiqodlarga moslashtirilgan sevgining yashash sharti deyish mumkin.* Boshqacha qilib aytganda, nikoh zaruriyatga aylangan erkinlikdir. SHu bois nikohga kirayotgan har bir kimsa bundan buyon o'z erkining boshqa bir erk bilan kelishib yashashini, ixtiyoriy tarzda cheklanib, nisbiylashgan holda mavjud bo'lishini anglab etmog'i lozim. Bundan tashqari **nikoh o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy hodisa.** Unda ehtiroslar axloqqa bo'ysundiriladi. Oddiy birga yashashda esa tabiiy ehtiyojni qondirish birinchi o'rinda turadi, nikohda u ikkinchi darajali mavqe egallaydi.

16-mavzu: Axloqiy tarbiya va madaniyat uyg'unligi

Reja:

- 1.** Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati
- 2.** Asosiy axloqiy qadriyatlar. Kasbiy odobning axloqiy madaniyat bilan uyg'unligi
- 3.** Sog'lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati
- 4.** San'atning turlari va shaxs axloqiy tarbiyasiga ta'siri

Davlat va fuqarolik jamiyatidagi axloqiy yuksaklik darajasini uning fuqarolari axloqiy madaniyati belgilaydi.

AXLOQIY MADANIYAT - axloqiy tarbiyaga doir asarlar, qarashlar, g'oyalar, ko'nikmalar va ularga amal qilinish hisoblanadi.

- ❖ Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallashi va bu tajribalardan boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlarida foydalanishi, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o'z ichiga oladi.
- ❖ U shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi. Zero, axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o'z ichiga olgan tuzilmadir.
- ❖ Axloqiy madaniyat shaxsning o'zgalar bilan o'zaro munosabatlarida namoyon bo'ladi.
- ❖ Insonning xatti – harakati, xulq – atvori va yurish – turishi va ularni doimo nazorat qila bilish darajasi, kishilar o'rtasidagi muomala munosabatidir.
- ❖ Axloqiy madaniyat shuningdek, insonning o'z xatti – harakatlarini me'yorini anglashdir.

SHAXSNING AXLOQIY MADANIYATI- individ tomonidan axloqiy ong orqali jamiyat madaniyatini idrok etish darajasi; axloq talablari inson xatti-harakatlari jamiyatning

shakllantiruvchi ta'siri ostida qay darajada chuqur va uyg'un ekanligi ko'rsatkichidir. Turli omillar ta'siri ostida: hayotiy tajriba va tarbiya; bilim va san'at shaxs jamiyatning axloqiy madaniyati yutuqlarini turli darajada o'z ongi va xatti-harakatlarida jamlaydi.

Shaxsning axloqiy madaniyati murakkab dastur bo'lib, o'z ichiga insoniyatning shunday tajribasini oladiki, unga ko'ra inson an'anaviy vaziyatlarda axloqan ish yuritadi, hamda ongning ijodiy elementlarini –axloqiy aql, intuitsiyani ham o'z ichiga oladi va ular yordamida muammoli vaziyatlarda ahloqiy qarorlar qabul qila oladi.

Shaxsning axloqiy madaniyatini shakllantirishdan maqsad-an'anaviy va ijodiy elementlarning optimal uyg'unligiga erishish, shaxsning aniq bir tajribasini jamoatchilik axloqining barcha boylklari bilan birlashtirishdir.

Shaxsning axloqiy madaniyati - elementlarining yaxlit tizimi bo'lib, etik fikrlash madaniyati (axloqiy mulohaza yuritish qobiliyati, etik bilimlardan foydalana olish, yaxshilik va yomonlikni ajratish, yuzaga kelgan vaziyatning o'ziga xos xususiyatlariga axloqiy me'yorlarni qo'llay bilish va hakoza)ni qamrab oladi. O'z ichiga yana tuyg'ular madaniyatini, insonning "axloqiy rezonansga" qobilligini, hamdardligini va jonkuyarligini; axloqiy tajribada his-tuyg'u va o'ylarning amalga oshirilish qiyofasini, ularning kundalik hayotda xatti-harakat me'yoriga aylanib borish darajasini xarakterlovchi xulq-atvor madaniyati; shakllarni reglamentlovchi qoidalarga qay darajada amal qilish sifatidagi etiketni, muloqotda shaxsning o'zini tuta bilishini oladi.

Xulosa qilib aytganda, **shaxsning axloqiy madaniyati** - umumiy axloqiy tamoyillarni bilish, ularni chuqur his etilgan qarashlariga aylantirish, xatti-harakatlarning eng munosib shaklini qo'llay bilishdir. Uning har bir elementini o'zlashtirish **shaxsning axloqiy madaniyati** mustahkamligini shakllantirishga yordam beradi.

Shaxsning axloqiy madaniyati oliy darajasini "axloqiy donolik" deb, axloqiy faoliyatining optimalligini va uyg'unligini ta'minlab bera olish, har qanday vaziyatda ham munosib xatti-harakat qila olish deb ta'riflana bo'ladi.

17-mavzu: Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari

Reja:

- 1.** Estetik tarbiyaning turlari va yo'nalishlari
- 2.** Shaxsni estetik tarbiyalashda fan, ta'lim va madaniyatning o'zaro bog'liqligi Estetikaning asosiy kategoriyalari: go'zallik, ulug'vorlik, fojiviylilik va xajviylilik
- 3.** Mehnat- turmush estetikasining muhim omili
- 4.** Olamni estetik anglashda texnologiyalarning roli. Reklamanning estetik jihatlari va g'ayriestetik holatlar

Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda estetik tarbiyaning o'rni nihoyatda katta. Chunki, tarbiyaning boshqa shakllaridan farqli o'laroq, estetik tarbiya insonning doimiy hamroxi, ya'ni uning tug'ilishidan toki umrining oxiriga qadar ehtiyoj sezib yashaydigan tarbiya shaklidir. Inson o'zining estetik tarbiyasini takomillashtirmay turib, hayotini to'laqonli yo'lga qo'yishi mumkin emas. Chunonchi, hayotning go'zalliklarini xis etish va undan bahramand bo'lish ham insonning estetik jihatdan qanday tarbiya ko'rganligiga bog'liq.

Odatda chiroyli kiyingan, shirin muomalali inson bilan muloqot qilganimizda yoki saramjon-sarishta xonadonga tashrif buyurganimizda ularga nisbatan "estetikasi zo'r" degan baxo beramiz. Bu baxo bilan ayni paytda o'zimizning estetik tarbiyamizni ham baxolagan bo'lamiz. Biroq, estetik tarbiya o'z-

o'zidan paydo bo'lib, rivojlanadigan «mikroorganizm» yoki birdan to'xtab qoladigan «mexanizm» emas. U sekin-asta inson tomonidan orttirilgan hayotiy tajribalar, ko'nikmalar, bilimlar orqali shakllanib boradi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin, fuqarolik jamiyatini qurish jarayonida insonning amaliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha sohalarida estetik tarbiyaga bo'lgan ehtiyoj yanada ortadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish munosabatlari o'zgarayotgan, axborot kommunikatsiya texnologiyasi va Internetning insonlarga tobora yaqinlashuvi, xizmat ko'rsatishning yangidan-yangi turlari shakllanayotgan hamda inson ongini egallash uchun olib borilayotgan kurash jarayonida estetik tarbiya masalalari kun tartibining dolzarb masalalariga aylanmoqda.

Zamonning o'zgarishi bilan insonning jamiyatga, tabiatga bo'lgan munosabati ham o'zgarib boradi. Bu esa shubhasiz, insonning tafakkuri bilan bog'liq jarayondir. Zotan, insoniy munosabatlarga daxldor bo'lgan biror-bir jarayon yo'qki, u erda tafakkur ishtirok etmasa. Shunday ekan, odamlarning tafakkuri va dunyoqarashining voqelikka ko'rsatadigan ta'siri bugungi kunning eng dolzarb masalasi bo'lib turgan milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirishning sharti sifatida alohida e'tirof etilishi bejiz emas. Bu jarayonlarda estetika amaliy jihatdan o'zini estetik tarbiya orqali namoyon qiladi. Zero, avval boshda uqtirib o'tganimizdek, nafosat tarbiyasi insonda hayot va san'atdagi go'zalliklardan bahramand bo'lish, ularni baholay bilish hamda o'zi ham go'zalliklar yaratish tuyg'ularini shakllantirishga ko'mak beradi. Ammo, bu jarayon o'z-o'zicha emas, balki bir qator omillar va vositalar ishtirokida amalga oshiriladi.

Estetik tarbiya mohiyatan insoniy ideal bilan bog'liq bo'lib, estetik ideal egasi nafis didga, pokiza tuyg'ularga egaligi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, shaxs ijtimoiy taraqqiyotning turli xil jabhalarida bevosita va bilvosita ishtirok etadi va faoliyat olib boradi, shaxs bu bilan ijtimoiy taraqqiyotning estetik sub'ektiga aylanadi. Shunga ko'ra, aytishimiz mumkinki, jamiyatda yashayotgan biror-bir shaxs estetik jarayonlardan chetda turmaydi, aksincha, o'zining muayyan xatti-harakati bilan mazkur jarayonlarga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash joizki, estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan doimiy tarzda aloqada bo'lib keladi. Biroq, bu «estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan bir xil ma'no kasb etadi», degan gap emas. Negaki, badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang-barangliklar olamini inson tomonidan estetik tarzda anglash va o'zlashtirishning bir qismi, xolos. Shu ma'noda *estetik tarbiya* – jamiyatda ma'naviy muhitni paydo qilishga ko'mak beruvchi muhim unsur bo'lib, u inson didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir.

MEHNATNING estetik tarbiya vositasi sifatidagi ahamiyati. Mehnat ham moddiy, hamda ma'naviy go'zalliklar yaratish bilan estetik tarbiyaning muhim vositasiga aylanadi. Bu jarayon ijtimoiy–foydali mehnatning badiiylik bilan aloqasi ta'sirida vujudga keladi. Mazkur munosabat pirovardida mehnat vositalarining insonga keltiradigan zararini kamaytiradi. qolaversa, mehnatga ijodiy yondashuv jamiyat ma'naviy qiyofasini belgilovchi omil hisoblanadi.

O'zbekistonda barpo etilayotgan jamiyatning iqtisodiy asosi–ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotidir. Ushbu jarayonda eng muhim va dolzarb vazifa insonlarda mehnatga bo'lgan yangicha tuyg'uni shakllantirishdan iborat. Tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rag'batlantirish, odamlarda mulkka egalik xissiyotini tarbiyalash o'z navbatida mehnatga bo'lgan munosabat orqali rivojlanib boradi. Negaki, odamlarda ko'p ukladli, turli mulk tizimlarini barpo etishga bo'lgan rag'bat tarbiyasi insonni bir tomonlama fikrlashdan, boqimandachilik kayfiyatlaridan halos qilib, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, odamning o'z kuchi va salohiyatiga suyanishini kuchaytiradi, mehnatga hurmat, sadoqat va fidoiylilik tuyg'ularini shakllantiradi. Bu pirovardida xalq turmush darajasining o'sishiga olib keladi. Mehnatga bo'lgan yangicha munosabat o'zining ana shunday hususiyatlariga ega ekanligi bilan nafosatli tarbiyaning muhim vositasi bo'lib sanaladi.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari inson estetik tarbiyasiga yaqindan ta'sir qiluvchi qudratli va faol kuchdir. Ayniqsa, televidenie shaxs hamda ommani estetik dunyoqarashini shakllantirishda, ularni nafosatli jihatdan tarbiyalashda yuksak ahamiyat kasb etadi. Rang–barang mavzulardagi ko'rsatuvlar

badiiy va hujjatli filmlar, ijtimoiy–ma’naviy mazmundagi reklamalar, telemarafonlar nafosatli tarbiyani maqsadli yo’naltirishda, insonlar tafakkurida go’zallikka bo’lgan yangicha munosabatni shakllantirishda salmoqli ahamiyat kasb etadi.

SPORT – estetik tarbiyaning zamonaviy vositasi. Sport estetik tarbiya vositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e’tiborga ega. Hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko’tarildi. Bundan ko’zlangan asosiy maqsad avlodni jismonan baquvvat, sog’lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Hozirda yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko’plab dasturlar ishlab chiqilgan va ular jamiyat munosabatlaridan amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda O’zbekiston ko’plab sport turlari bo’yicha jahon musobaqalarni uyushtiruvchi va o’tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko’zga ko’rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma’noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog’lomlashtirishiga qaratilgan. Bir so’z bilan aytganda, sport estetik tarbiyaning muhim vositasi sifatida «Farzandlari sog’lom yurtning kelajagi porloq bo’ladi» - degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo’shadi.

Estetika yoxud Nafosat falsafasi eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi ikki yarim-uch ming yillik vaqtni o’z ichiga oladi. Biroq u o’zining hozirgi nomini XYIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy muammosi bo’lmish go’zallik va san’at haqidagi mulohazalar har xil san’at turlariga bag’ishlangan risolalarda, falsafa hamda ilohiyot borasidagi asarlarda o’z aksini topgan edi. «Estetika» atamasini birinchi bo’lib buyuk olmon faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714—1762) ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u boshqa bir ulug’ olmon faylasufi G. Laybnits (1646-1716) ta’limotidan kelib chiqqan holda munosabat bildirgan edi.

Laybnits inson ma’naviy olamini uch sohaga: aql – idrok, iroda-ixtiyor, his-tuyg’uga bo’ladi va ularning har birini alohida falsafiy jihatdan o’rganish lozimligini ta’kidlaydi. Baumgartengacha aql – idrokni o’rganadigan fan – mantiq, iroda – ixtiyorni o’rganuvchi fan esa – axloqshunoslik (etika)ning falsafada ko’pdan buyon o’z o’rni bor edi. Biroq his-tuyg’uni o’rganadigan fan falsafiy maqomda o’z nomiga ega emasdi. Baumgartenning bu boradagi xizmati shundaki, u «his qilish», «sezish», «his etiladigan» singari ma’nolarni anglatuvchi yunoncha aisthetikos – «oyestetikos» so’zidan «estetika» (olmoncha «estetik» – «estetik») iborasini olib, ana shu bo’shliqni to’ldirdi.

Baumgarten estetikani hissiy idrok etish nazariyasi sifatida olib qaradi. Lekin, ko’p o’tmay, u goh «go’zallik falsafasi», goh «san’at falsafasi» sifatida talqin etila boshlandi. Estetika fanining eng buyuk nazariyotchilaridan biri Hegel esa o’z ma’ruzalarining kirish qismida yozadi: «Estetika» degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qo’llashga urinishlar bo’ldi...

So’zning o’z-o’zicha bizni qiziqtirmasligini nazarda tutib, biz «estetika» nomini saqlab qolishga tayyormiz, buning ustiga, u odatiy nutqqa singishib ketgan. Shunga qaramay, mazkur fan mazmuniga javob beradigan ibora, bu – “nafosat falsafasi», «san’at falsafasi» yoki yana ham aniqroq qilib aytganda – «badiiy ijod falsafasi»³.

Hegelning «estetika» atamasidan ko’ngli to’lmaganligiga jiddiy sabablar bor. Bulardan biri – yuqorida uning o’zi aytib o’tgan fikrlari bo’lsa, ikkinchisi – mazkur so’zning barcha his-tuyg’ularga taalluqliligi. Vaholanki, bu fan faqat nafosatli his tuyg’ular va ularning ziddini nazarda tutadi. Ayniqsa, mana shu ikkinchi sababga ko’ra, «estetika» atamasining talabga javob berishi shubhali. Buning ustiga allaqachon mazkur fan tadqiqot doirasi san’at hududidan chiqib, inson hayotining deyarli barcha sohalariga yoyilib ketgan. Shu bois «nafosatshunoslik» atamasi ham ilmiy muomalaga kiritildi. Zero mazkur atamaga asos bo’lgan «nafis», «nafislik», «nafosat» so’zlari o’z qamrovi bilan fan talablariga javob bera oladi. «Nafis» so’zi «O’zbek tilining izohli lug’ati»da – go’zal, nozik, latif, yoqimli, badiiy

3 Гегель Г. Эстетика. М., Искусство, 1968. С. 7.

jihattan juda yuksak degan ma'nolarda izohlanadi⁴. Shu sababli Hegelning izidan borib, «Estetika» atamasini saqlab qolgan holda, «nafosatshunoslik» iborasidan ham foydalanish mumkin, deb o'ylaymiz.

Endi «Estetika» fanining mohiyatini anglatadigan «san'at falsafasi» va «go'zallik falsafasi» iboralariga to'xtalamiz. Estetika tarixida birinchi ibora tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etadi. Lekin, yuqorida aytib o'tganimizdek, san'at bu fanning yagona tadqiqot ob'ekti emas. Hozirgi paytda texnika estetikasi va uning amaliyotdagi sohasi dizayn, atrof-muhitni go'zallashtirish, tabiatdagi nafosat borasidagi muammolar bilan ham shu fan shug'ullanadi. Demak, uning qamrovini san'atning o'zi bilangina chegaralab qo'yishga haqqimiz yo'q. Zero bugungi kunda inson o'zini o'rab turgan barcha narsa-hodisalarning go'zal bo'lishini, har qadamda nafosatni his etishni istaydi: biz taqib yurgan soat, biz kiygan kiyim, biz haydayotgan mashina, biz uchadigan samolyot, biz yashayotgan uy, biz mehnat qiladigan ishxona, biz yurgizayotgan dastgoh, biz yozayotgan qalam, biz dam oladigan tomoshabog'lar – hammasidan nafis bir ruh ufurib turishi lozim.

18-mavzu: Tabiat va texnogen tsivilizatsiya estetikasi

Reja:

- 1. Jamiyat rivojida tabiatga estetik munosabatning shakllanishi**
- 2. Tabiatning estetik jihatlari. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi**
- 3. Texnogen sivilizatsiyaning ishlab chiqarish estetikasi va fan taraqqiyotiga ta'siri**
- 4. Zamonaviy shaharsozlik estetikasi. Dizaynning estetik xususiyatlari**

Inson zoti dunyoga kelganidan boshlab tabiat va jamiyat deb atalgan tashqi muhit bilan munosabatga kirishadi. Dastlab bu munosabat onglanmagan, intuitiv, biologik-genetik tarzda, keyinroq esa anglab etilgan, yuksak darajadagi ijtimoiy hodisa sifatida ro'y beradi. Uni odatda, ikki xil deb ta'riflash qabul qilingan: birinchisi – insonning salomatligi va turmush tarzini farovonlashtirishga qaratilgan zohiriy-moddiy maqsadga erishish tamoyiliga asoslangan utilitar-empirik manfaatdorlik, ikkinchisi – botiniy-ruhiy manfaatdorlikni, maqsadga muvofiqlikni ta'minlaydigan hissiy-ma'naviy munosabatlar. Mana shu ikkinchi xil munosabatlar insonning insonligini belgilaydigan hodisalar hisoblanadi. Ular ichida estetik munosabat alohida ahamiyatga ega, chunki u nafaqat birinchi xil munosabat turlaridan yuksak darajaligi bilan farqlanadi, balki o'ziga xildosh bo'lgan axloqiy yoki e'tiqodiy munosabatga nisbatan ham miqyosli va qamrovlidir.

Gap shundaki, estetik munosabatdan boshqa barcha munosabat turlari inson «aqlini taniganidan» so'ng, ya'ni go'daklik davridan o'tgandan keyin voqe bo'ladi. Masalan, go'dak hali uyat hissini bilmaydi, unda axloqiy munosabat hattoki ibtidoiy darajada ham shakllanmagan, xohlagan vaqtida, to'g'ri kelgan joyda tabiiy ehtiyojni qondiradi. Lekin u beshikda yotar ekan, tushib turgan ola-chalpoq quyosh nuridan quvonadi, uni kuzatadi, u bilan o'ynagisi keladi yoki beshikka osig'liq rangli o'yinchoqdan zavqlanadi, g'adir-budir, shaklan qo'pol materialni emas, mayin duxobani yoki shunga o'xshash yumshoq, silliq narsalarni xush ko'radi, ularni siypalab zavqlanadi, alla eshitib orom oladi. Bularning bari estetik munosabatning insoniy mohiyatda namoyon bo'luvchi hodisa sifatida ibtidodan mavjud ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, keksayib, umrining qolganini ko'proq to'shakda o'tkazayotgan kishi jisman zaifligi tufayli tashqi muhit bilan utilitar-empirik munosabatini davom ettira olmasligi mumkin. Lekin, u badiiy adabiyot o'qib, televizor ko'rib, musiqa eshitib zavqlanadi, ya'ni tashqi dunyoga estetik munosabatda bo'la biladi: inson moddiy boylik yaratishdan mahrum bo'lgan paytda ham estetik

4 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли, I том, М., Русский язык, 1981. 497 – 498-б.

munosabat tufayli, to o'lguncha o'z ma'naviyatini boyitish imkonini yo'qotmaydi. Estetik munosabatning qamrovliligi va uning bir umrli ma'naviy hodisa sifatidagi ahamiyati ana shunda.

Barcha munosabatlar qatori estetik munosabat ham ikki asosiy unsurdan tashkil topadi: ob'ekt va sub'ekt. Lekin bunda ob'ekt sub'ekt tomonidan belgilanadi: agar sub'ekt estetik jarayonga kirishmasa, uning munosabati, ob'ekt qanchalik go'zal yoki ulug'vor bo'lmasin, estetik shakl kasb etmaydi. Estetik jarayon esa sub'ektning botiniy his-tuyg'ulariga, kayfiyatiga, vaqtiga, kuzatishiga, mushohadasiga, fikrlash imkoniyati va darajasiga, qobiliyatiga, iste'dodi, ob'ekt bilan o'rtadagi masofa tasavvuri kabi tug'ma hamda ta'lim-tarbiya va tajriba vositasida vujudga kelgan qarashlarga bog'liq. Estetik munosabat ana shu estetik jarayonning pirovard natijasidir. Masalan, O'rol Tansiqboevning «Tog'dagi qishloq» asarini sotayotgan do'kon xizmatchisida bu rasmga nisbatan estetik munosabat tug'ilmaydi, sotuvchi unga faqat tovar sifatida qaraydi, maqsadi uni iloji boricha kattaroq pulga sotish. Ya'ni sotuvchi estetik jarayonni boshidan kechirmaydi, o'z vaqti, kuzatishi, diqqat-e'tiborini asosan, oldi-sotdi jarayoniga yo'naltiradi. Uning munosabati iqtisodiy-moliyaviy chegaradan nariga o'tmaydi. Rasmni sotib olgan xaridor esa unda Vatanning bir parchasini, tog' qishlog'ining o'ziga xos go'zalligini ko'radi, undagi ko'zga ko'rinmaydigan, lekin botiniy bir tuyg'u bilan ilg'ab olinadigan ruhni, olislarda qolib ketgan bolalik deb atalgan umrning bir bo'lagini qalban his qiladi, xo'rsiniq aralash quvonch hissini tuyadi.

Chunki uning butun botiniy-ruhiy murvatlarining faoliyati, ongi, diqqat-e'tibori, mushohadasi, tasavvuri, qobiliyati, intellektual tajribasi rasmdagi go'zallikning nimasi bilandir tanish va ayni paytda notanish ko'rinishini ilg'ab olishga qaratilgan; har gal u shu rasmga tikilganida ana shu ichki faoliyatga asoslangan jarayonni qayta boshdan kechiradi. Uning rasmga har galgi munosabati estetik munosabatdir. Shunday qilib, sotuvchi qo'lga tushgan mablag'dan qoniqish hosil qilsa, rasm ixlosmandi tasvirlangan manzara go'zalligidan, qalbida uyg'ongan hissiyotdan, olislarga «borib kelgan» xayolotidan, hatto tasavvuridagi, shu tasavvur «turtkisi» tufayli paydo bo'lgan xayoliy manzaradan zavqlanadi. Yoki Ko'kaldosh madrasasi yonidan ishga kechikishdan havotirlanib shoshilinch o'tib borayotgan xizmatchini olaylik. U mahobatli estetik ob'ektning ulug'vorligini his etmaydi, bu yodgorlikka nisbatan unda estetik munosabat yuzaga kelmaydi, chunki vaqt va kundalik tashvishlar iskanjasida yuqoridagi sotuvchiga o'xshab estetik jarayonni boshidan kechirishga tayyor emas. Shunga o'xshash misollarni ko'plab keltirish mumkin.

TABIAT VA TEXNOGEN SIVILIZATSIYA ESTETIKASI. Tabiat - estetik tarbiyaning zaruriy vositasidir. Shuni maxsus ta'kidlash kerakki, zamonaviy inson tarbiyasini estetik jihatdan kamol toptirishda *oila* qanchalik ustuvor omil bo'lib hisoblansa, bu jarayonda tabiat ham undan kam ahamiyat kasb etmaydi. Chunki tabiat bilan ongli tarzda murosa qilmaslik shaxsni nafosatli jihatdan mukammal bo'lib etishishiga monelik ko'rsatadi. Shuning uchun inson va tabiat o'rtasidagi munosabat inqiroz va halokat yoqasiga kelib qolgan hozirgi vaqtda bu muammoni chetlab o'tish maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Insoniyat tafakkuri tarixida tabiatga estetik munosabatning zaruriyati haqidagi qarashlari va insonning tabiatga muqobil estetik munosabatlari turlicha bo'lgan. Tabiatning estetik xususiyatlari haqida so'z yuritsak, tabiat estetik faoliyat ob'ektidir. Ekologiya estetikasining qadriyat maqomi va ekologiya estetikasining axloqiy muammolari bugungi kunda katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Tabiatni estetik idrok etishning an'anaviy va noan'anaviy usuli mavjud bo'lib ular : tabiatni asl holda idrok etish; tabiatni badiiy obrazlarda ifodalashdan iboratdir. Ekoestetikaning XXI asr ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o'rniga to'xtalsak, texnogen tsivilizatsiyaning ishlab chiqarish va fan taraqqiyotiga estetik ta'siri ortib bormoqda. Maishiy turmush estetikasi va uning texnologiyasi, texnika estetikasining ishlab chiqarish va ijtimoiy jarayonlardagi o'rni, texnikaning inson estetik manfaatlari va faoliyati bilan bog'liqligi masalalari bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jumladan, zamonaviy shaharsozlik estetikasi, dizaynning estetik xususiyatlari, tabiat va maishiy turmush dizayni, hamda xalq amaliy san'ati va dizayn. Ma'lumki, inson o'zining ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida azaldan tabiat bilan hamkorlik qilib kelgan. Tabiatdagi go'zalliklardan bahramand bo'lishlari

barobarida uni nafosatli tarzda o'zlashtirishga, inchunun, mavjud hunukliklarni bartaraf qilishga harakat qiladi. Biroq, keyingi bir necha o'n yillik jahon maamlakatlarining atrof muhit sohasidagi harakatlarini tanqidiy taxlil etish davri bo'ldi. Sanoatlashtirish inqilobi inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatni abadul abad buzib qo'yganini insonicht tobora anglab bormoqda. XXI asr o'rtalariga kelib inson faoliyati erdagi yashash imkoniyatlarining asosiy shartlarini buzib yuborishi xavfi yana ham aniqroq namoyon bo'lmoqda. Bugunga kelib eng jiddiy o'zgarish er atmosferasida yuz berayotganligi barchamizga ayon.

Texnogen tsivilizatsiya - estetik faoliyat va estetik didni shakllantirishning muhim omilidir. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni insoniylashtirish va go'zallashtirishn estetik muammolardan hisoblanadi. Voqelikka estetik munosabatlar, milliy va umumbashariy ahamiyatga egadir. Estetik qadriyatlar esa – barqarorlikni ta'minlovchi omil hisoblanar ekan, "dunyoni go'zallik qutqaradi" shiori global ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. "Go'zal muhitda yashash oliy ne'mat" – estetikaning bosh tamoyilidir. Olamni estetik anglashda axborot va jamiyat axborotlashuvining roli ortib bormoqda. Axborot estetikasining o'ziga xos xususiyatlari va uning siyosiy, badiiy, ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy jarayonlar bilan bog'liqligidadar.

Talabalar amaliy mashg'ulotlarini nazorat qilish va baholash tartibi

Amaliy mashg'ulotlarning bajarilishi "Talabalar bilimni nazorat qilish va baholashning reyting tizimi Nizomi" talablari asosida nazorat qilinadi va baholanadi. Amaliy mashg'ulotlarini baholash mezonlari talabalarga o'quv yili boshlanishi oldidan uslubiy materiallar bilan birgalikda tarqatiladi.

"Falsafa" fani bo'yicha talabalar amaliy mashg'ulotlar jarayonida quyidagi topshiriqlarni bajarish orqali nazorat qilish hamda baholash tavsiya etiladi:

semestr bo'yicha:

T.r	Falsafa fani bo'yicha baholanish shakllari	Topshirish muddati	Baholash mezonlari
1. Joriy nazoratda baholanadigan ishlar			
1.	Falsafa fani bo'yicha berilgan topshiriqlarni bajarish hamda O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident qarorlari va farmonlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlarni konspektlashtirish va bilish.	Reja asosida	3-5
2.	Falsafa fani bo'yicha ma'ruzada yoritilmay qolgan rejalarni mustaqil o'rganish, topshiriqlarni bajarish.	Reja asosida	3-5
2. Mustaqil ish shakllarida baholanadigan ishlar			
1.	Referat yozish, test, slayd tayyorlash va ximoya qilish	1 oraliq davri	3-5
2.	Referat yozish, test, slayd tayyorlash va ximoya qilish	2 oraliq davri	3-5
3. Oraliq nazoratda baholanadigan ishlar			
1.	Yozma yoki og'zaki usulda savollarga javob berish	Reja asosida	3-5
2.	Yozma yoki og'zaki usulda savollarga javob berish yoki Test bilan ishlash	Reja asosida	3-5
4. Yakuniy nazoratda baholanadigan ishlar			
1.	Yozma variantda savollarni yozish	Reja asosida	3-5
2.	Testlar bilan ishlash	Reja asosida	3-5

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari:

Asosiy adabiyotlar:

1. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
2. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -T.: Sharq, 2005.
3. Shermuxamedova N.A. Falsafa.-T.: Noshir, 2012. -1207 b.
4. Shermuxamedova N.A. Gnoseologiya-bilish falsafasi-T.: "Noshir", 2009.
5. Shermuxamedova N.A. Falsafaga kirish.-T.: Noshir, 2012. 320 b.
6. Shermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi.-T.: Noshir, 2013, 720 b
7. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi.-T.: Noshir, 2017. 460-b.
8. Иззетова Э., Пўлатова Д. Философия.-Т.: Шарқшунослик, 2012. 340-б
9. Sharipov M. Fayzixo'jaeva D. Mantiq. -T.: Universitet, 2007.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. - 28 b.
4. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. 2-nashr -T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.
6. Gunnar Skirbekk, Nils Gilge. A history of Western Thought. Scandinavian University Press. 11 New Fetter Lane, London, EC4P 4EE, 2001. P-1-4
7. K.S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK, 2003. P - 341.
8. Jaspers. The origin and goal of history, New Haven and London. Yale University Press. 1965. P - 77. {P - 19) A.Fitrat. Tanlangan asarlar -T.: Ma'naviyat, 2010 -301 b.
9. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.-T.:Yangi asr avlodi, 2016.- 318 b.
10. J.Rumiy. Ichingdagi ichingdadur.-T.: Yangi asr avlodi, 2016.- 272 b.
11. A.Mamanov. Milliy mentalitet: xususiyatlar va omillar, S.: "Zarafshon"-2015.-155 b
12. Аристотель. Сочинения В 4-х томах.-М.:1975.ч.1.
13. Асмус В. Античная философия. .-М.:1999.
14. Abu Ali ibn Sino tug'ilgan kunining 1000 yilligiga bag'ishlangan maqolalar to'plami.-T.: Fan nashriyoti, 1980.- 198 b.
15. Allayarova S. Badiiy ijod germenevtikasi - T.: Universitet, 2011.
16. Allayarova S.N. Falsafiy germenevtikaning metodologik jihatlari. Fals.fan. nomz, Diss. -T.: Universitet, 2010.
17. Axborotlashuv va jamiyat ma'naviyati. Ilmiy maqolalar to'plami ~ T.: "Iqtisodiyot"- 2013 136 b.
18. Bekmurodov M. O'zbek mentaliteti -T.; Yangi asr avlodi, 2004.-23 b.
19. Bozarov D. Sinergetik paradigma. -T.: Tafakkur, 2010. -160 b.
20. Yoqubova M. Jamiyat axborotlashuvning falsafiy asoslari. Fals.fan, nomz. Diss. -T.: Universitet, 2007.

21. Yoqubova M. Fan axborotlashuvining jamiyat rivojidadagi o'ri- T.:"Star - Poligraf", 2010. -180 b.
22. Jo'raev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. - T.: Ma'naviyat, 2008.-560 b.
23. Madaeva Sh. Milliy mentalitet va demokratik tafakkur. T.: Falsafa va xuquq 2007.
24. Mamashokirov S., Usmanov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari. -T.: Fan, 2009.
25. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy xuquqiy asoslari, -T.: O'zbekiston, 2007.
26. Otamurodav S. Globallashuv va millat. - T.; Yangi asr avlodi. 2008
27. Ochildiev A. Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar. • T.; O'zbekiston, 2004,
28. Ochilova B. Milliy-ma'naviy yuksalishda meros, qadriyatlar va vorisiylik, -T.: Istiqlol, 2009.
29. Plutarx. Saylanma. Z.A'lam va Urfon Otajon tarjimasini. - T.: Yangi asr avlodi, 2006.
30. Соифназаров И. Курс лекций по философии. - T.: ТДИУ, 2004.
31. Sirojiddinov I. Mirzo Ulugbek dunyosi.-T.: "Sharq"-2015.108 b.
32. Qahhorova Sh. Global ma'naviyat-globallashuvning g'oyaviy asosi,- T.:Tafakkur, 2009. -670 b.
33. Qurbonova L. Borliq falsafasi. -Andijon: ADU, 2009
34. Qurbonova L. Inson falsafasi. -Andijon: ADU, 2009
35. Xayitov Sh., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. -T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.
36. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkeni.: O'FMJ, 2006.
37. O'zbekiston: dinlararo hamjihatlik - tinchlik garovi.-T.:2005.
38. Shermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi - T.: Axborot texnologiyalari, 2008.
39. Shermuxamedova N.A. Fan falsafasi. -T.: Noshir, 2017. -360 b
40. Shermuxamedova N.A. Texnika falsafasi. -T.: Universitet, 2017. -420 b

Internet saytlari

41. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)
42. [www.faylasuf. uz](http://www.faylasuf.uz)